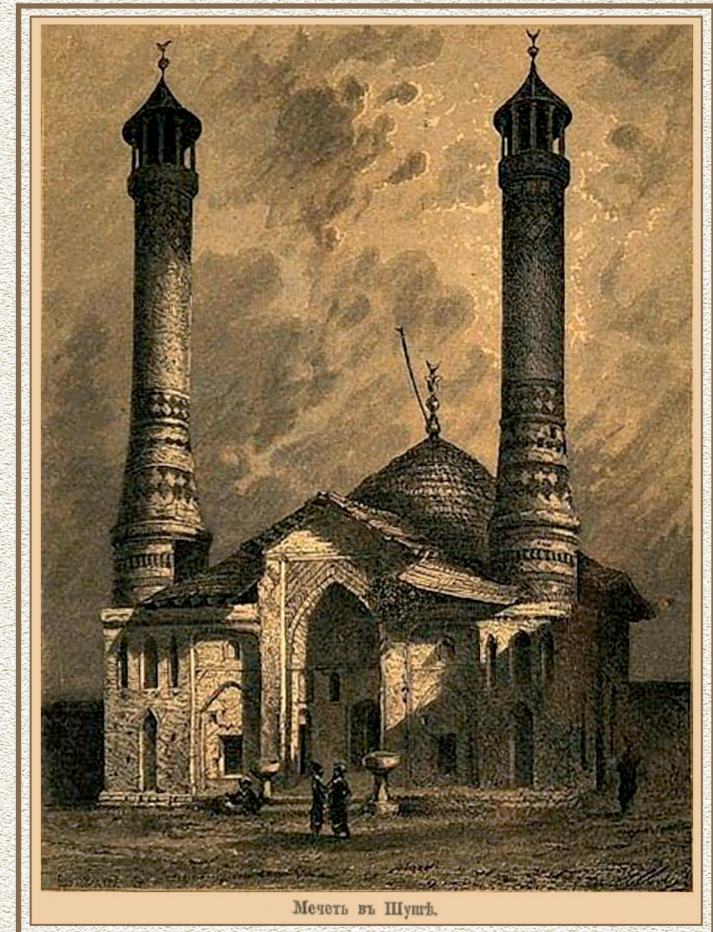

Elnur Nəciyev, Ədibə İsmayılova

**ŞUŞA ABŞ VƏ BÖYÜK
BRİTANIYA MƏTBUATINDA:
1827-1915-Cİ İLLƏRƏ
AİD QƏZET MATERIALLARI
ƏSASINDA**

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi

Azərbaycan Milli Kitabxanası

Elnur Nəciyev, Ədibə İsmayılova

**ŞUŞA ABŞ VƏ BÖYÜK BRİTANIYA
MƏTBUATINDA: 1827–1915-Cİ İLLƏRƏ
AİD QƏZET MATERİALLARI ƏSASINDA**

Bakı-2022

**Layihə rəhbəri və
Ön sözün müəllifi:**

Kərim Tahirov
*Professor,
Əməkdar mədəniyyət işçisi*

**Tərcümə və şərhlərin
müəllifləri:**

Elnur Nəciyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Ədibə İsmayılova
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Redaktor:

Günay Nəciyeva

Nəciyev, E.R., İsmayılova, Ə.İ. Şuşa ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatında: 1827–1915-ci illərə aid qəzet materialları əsasında / Layihə rəhbəri və ön sözün müəllifi: K.M.Tahirov; tərc. və şərhlərin müəllifləri: E.R.Nəciyev; Ə.İ.İsmayılova; red. G.E.Nəciyeva.– Bakı, 2022.– 84 s.

Kitabça Şuşa ilə bağlı 1827-1915-ci illərdə ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatında dərc edilən materiallardan seçmələrdən, onların tərcümə və şərhindən ibarətdir. Kitabçada Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimindən, 1905-1906-cı illər ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı Şuşada törətdiyi soyqırımlardan, aclıq çəkən əhaliyə göndərilən humanitar yardımları əngəlləmək üçün onların törətdikləri vəhşiliklərdən, çar Rusiyanın Şuşada ruslaşdırma siyasəti və bu tədbiri pərdələmək üçün atdığı addımlardan və başqa maraqlı məlumatlardan bəhs edilir. Təqdim edilən mənbə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin mərkəzi – Şuşa şəhərinin tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978 9952 554 10 6

© Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2022

Şuşanın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin xalqa müraciəti ¹

– Əziz həmvətənlər, əziz bacılar və qardaşlar!

Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Bütün şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm.

İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür! Bu qələbəni biz döyüş meydanında qazandıq, danışıqlar masası arxasında yox. Mən dəfələrlə demişəm, bütün bəyanatlara rəğmən ki, bu münaqişənin – Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi həll yolları da vardır və bu gün biz bunu döyüş meydanında sübut edirik. 30 ilə yaxın mənasız danışıqlar bizi heç bir nəticəyə yaxınlaşdırmadı. Əzəli tarixi torpaqlarımız 30 ilə yaxın işğal altında qaldı. Danışıqlar prosesində Ermənistan tərəfi, sadəcə olaraq, vaxt udmaq istəyirdi, sadəcə olaraq, status-kvonu möhkəmləndirmək, əbədi etmək istəyirdi. Bu illər ərzində dəfələrlə Azərbaycana müxtəlif güc mərkəzlərindən göndərilən siqnallar

¹ İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar. 8 noyabr, 2020-ci il // <https://president.az/az/articles/view/45756>

bizi vəziyyətlə barışmağa sövq edib. Ancaq biz qətiyyət, cəsərət, siyasi iradə göstərərək Azərbaycan xalqının maraqlarına cavab verməyən heç bir razılışmaya getmədik. Mən dəfələrlə bütün beynəlxalq kürsülərdən bəyan etmişdim ki, torpaqlarımızın, ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi bizim əsas vəzifəmizdir və biz bu vəzifəni icra edirik. Danışqlar heç bir nəticə vermədi. Sadəcə olaraq, bizim başımızı aldadırdılar, sadəcə olaraq, məsələni dondurmaq istəyi müşahidə olunurdu. Biz bu Qələbəni döyüş meydanında qazandıq, şəhidlər verərək bu Qələbəni qazandıq. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Həm birinci Qarabağ, həm ikinci Qarabağ – Vətən müharibəsi adlandırdığımız müharibədə şəhid olmuş bütün şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyirəm, onların yaxınlarına səbir diləyirəm. Yaralı soydaşlarımıza Allahdan şəfa diləyirəm. Biz xalqımızın, əsgərlərimizin, zabitlərimizin canı, qanı bahasına torpaqlarımızı işğalçılardan azad edirik. İşğalçıları torpaqlarımızdan qovuruq və qovacağıq!

Şuşa 28 il yarım işğal altında idi. Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yeri vardır. Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir. Əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir. Ancaq mənfur düşmənlər Şuşanı işğal altında saxlamaqla bizim mədəni irsimizə böyük zərbə vurdu, bizim tarixi abidələrimizi dağıtdı, bizim məscidlərimizi dağıtdı, təhqir etdi. Biz indi Şuşaya qayıtmışıq. Bütün tarixi abidələrimizi bərpa edəcəyik, bütün məscidləri bərpa edəcəyik, 28 ildən sonra Şuşada yenə də azan səsi eşidiləcəkdir. Bir neçə il bundan əvvəl - 2016-cı ilin Aprel döyüşlərindən sonra işğaldan azad edilmiş Cocuq Mərcanlı qəsəbəsində mənim göstərişimlə tikilmiş məscidin açılışında bəyan etmişdim ki, bu məscid Şuşa məscidinin bənzəridir, ölçülərinə, memarlıq üslubuna görə eynidir. Demişdim ki, gün gələcək biz Şuşa şəhərində erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış məscidlərimizi bərpa edəcəyik və bu gün gəlir. Bu gün Azərbaycan bayrağı Şuşa-

da dalğalanır. Bu gün bütün Azərbaycan xalqı qürur hissi ilə bu xoş xəbəri qarşılayır.

Biz güc toplayırıq, məqsədyönlü şəkildə, yorulmadan, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, güc toplayırıq və toplamışıq. İqtisadi güc. Əgər iqtisadi gücümüz olmasaydı, bu Qələbəni əldə etmək mümkün olmazdı. İlk növbədə, iqtisadi müstəqillik təmin edilməli idi və təmin edildi. Bu gün Azərbaycan iqtisadi cəhətdən heç kimdən asılı deyil, heç bir ölkədən asılı deyil, heç bir beynəlxalq maliyyə qurumundan asılı deyil. Müstəqillik və bu, bizə imkan verdi ki, ölkəmizi inkişaf etdirək, eyni zamanda, Ordumuzu gücləndirək. Biz Ordumuz üçün lazım olan bütün hərbi texnikanı, silahları xarici bazarlardan alırıq. Əgər bizim iqtisadi imkanlarımız olmasaydı, biz bunları necə əldə edə bilərdik? Biz ölkə daxilində uğurlu siyasət apararaq hesab edirəm ki, ölkəmizdə dünya üçün çox nadir inkişaf modelini yaratdıq. Daxildəki həmrəylik, milli birlik, vahid amal uğrunda birləşməyimiz bizə əlavə güc verdi, imkan vermədi ki, bəzi mənfur xarici dairələr öz çirkin planlarını Azərbaycanda həyata keçirsinlər. Halbuki belə planlar var idi, belə cəhdlər var idi. Biz siyasi iradə göstərərək, birlik göstərərək bu cəhdləri dəf etdik, xalq olaraq, millət olaraq öz qürurumuzu müdafiə etdik, öz müstəqil seçimimizi müdafiə etdik və sübut etdik ki, heç kim bizim işimizə qarışmasın və qarışa bilməz. Əgər bu birlik olmasaydı, milli həmrəylik olmasaydı, biz heç vaxt torpaqlarımızı işğalçılardan azad edə bilməzdik. Bu illər ərzində bizə qarşı aparılan qara piar kampaniyası, qarayaxma, şər-böhtan kampaniyasının da əsas məqsədi o idi ki, bizi əsas vəzifəmizdən uzaqlaşdırsınlar, biz uzaqlaşsaq, daxili problemlər içində boğulaq və işğal edilmiş torpaqlar işğalçıların əlində əbədi qalsın. Güclü siyasi iradə, xalq-iqtidar birliyi bu planları da alt-üst etdi.

Qələbəmizin üçüncü əsas amili beynəlxalq səviyyədəki uğurlarımızdır. Biz bütün dünyaya sübut etdik ki, Qarabağ əzəli

Azərbaycan torpağıdır. Sübut etdik ki, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı bu torpaqlarda yaşayıb. Sübut etdik ki, erməni əhalisi bu torpaqlara 200 il bundan əvvəl köçürülüb, necə köçürülüb, hansı məqsədlərlə köçürülüb, hamısını biz dünya ictimaiyyətinə təqdim etdik, sübutlarla, faktlarla. Biz sübut etdik ki, Dağlıq Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır və bu məsələ beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında öz həllini tapmalıdır. Dünyanın bütün aparıcı təşkilatları, bütün beynəlxalq təşkilatlar Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ədalətli qətnamələr, qərarlar qəbul edibdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi, BMT Baş Assambleyasının qətnamələri, Qoşulmama Hərəkətinin qətnamələri, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının qətnamələri, Avropa Parlamentinin qətnamələri və digər beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri birmənalı şəkildə Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıdı. Bu, bizə əlavə güc verdi. Əgər biz bunu etməsəydik, bu gün münaqişənin ətrafında cərəyan edən proseslər bizə böyük problemlər yarada bilərdi. Biz bu illər ərzində bir çox ölkələrlə səmimi, işgüzar, qarşılıqlı hörmət əsasında münasibətlər qura bildik, bir çox ölkələr Azərbaycanı strateji tərəfdaş hesab edir və artıq bu ifadə beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır. Biz bütün qonşu ölkələrlə səmimi dostluq əsasında münasibətlər qura bildik, qarşılıqlı hörmət, qarşılıqlı inam əsasında. Əgər biz bunu etməsəydik, bu gün münaqişə ətrafında tam başqa proseslər gedə bilərdi.

Şuşa işğal altına düşəndə bizim əsas problemlərimiz həm o idi ki, ordumuz yox idi, rəhbərlik öz vəzifə borcunu yerinə yetirə bilmirdi. Beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan demək olar ki, bütün ölkələrlə münasibətləri gərginləşdirmişdi. Biz demək olar ki, təcrid edilmiş vəziyyətdə idik. Ancaq bu gün biz Ermənistanı təcrid edilmiş vəziyyətə saldıq. Bizim transmilli layihələrimiz regionda tamamilə yeni mənzərə yaratdı. Biz regionun enerji xəritəsini, nəqliyyat xəritəsini yenidən tərtib etdik. Bizim tər-

şəbbüsümüzlə reallaşan layihələr təkcə bizim xalqımızın maraqlarını təmin etmir, bir çox ölkələrin maraqlarını təmin edir, o cümlədən region ölkələrinin. Qonşu ölkələrlə bizim həm ikitərəfli, həm üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarımız vardır. Bütün bunlar Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu böyük dərəcədə gücləndirdi. Əgər bu nailiyyətlər olmasaydı, problem dondurulmuş vəziyyətdə qala bilərdi.

Nəhayət və ilk növbədə, ordu quruculuğu. Bu 17 il ərzində mənim işimin əsas hissəsi ordu quruculuğuna həsr edilmişdir ki, biz ordumuzu necə gücləndirək, ordumuzu ən müasir silahlarla təchiz edək. O da asan məsələ deyildi. O silahları almaq üçün təkcə maddi vəsait kifayət etmir. Eyni zamanda, diplomatik, siyasi səylər göstərməlidir və biz buna da nail olduq. Bu gün Azərbaycan öz hərbi təchizatını bir çox ölkələrdən təmin edir. Eyni zamanda, mənim təşəbbüslə Azərbaycanda müdafiə sənayesi yaradıldı. Biz ordumuzun tələbatını böyük dərəcədə daxili istehsal hesabına təmin edirik. Azərbaycanda 1000-dən çox adda hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir, o cümlədən ən müasir məhsullar. Budur bizim fəaliyyətimiz. Ordu quruculuğu, hərbiçilərin maddi-məişət problemlərinin həlli, təqaüdə çıxmış hərbiçilərin məişət problemlərinin dövlət tərəfindən həll olunması, onlara mənzillərin verilməsi, hərbiçilərimizin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması. Biz demək olar ki, bütün hərbi şəhərciklərimizi, hərbi bazalarımızı yenidən qurduq və onlar ən yüksək standartlara cavab verir. Əlbəttə, ilk növbədə, döyüş qabiliyyəti. Döyüş qabiliyyəti artı. Azadlıq meydanında dəfələrlə keçirilmiş hərbi paradlar bütün dünyaya bizim gücümüzü göstərdi.

Döyüş qabiliyyətinin artırılması ordu quruculuğu sahəsində əsas amildir. Biz müasir silahlardan istifadə edirik, texnikadan istifadə edirik, düşmənin texnikasını məhv edirik. Torpaqlarımızı ancaq Azərbaycan əsgəri azad edir, Azərbaycan zabiti azad edir, sinəsini qabağa verərək, heç nədən qorxmayaraq, əlində

bayraq, əlində silah düşməni qovan da əsgərdir, düşməni məhv edən də əsgərdir. Eşq olsun bizim əsgərlərimizə!

Bax, belə ordu yaratmışıq biz! Deyirdik işğalçılara, deyirdik, düz yola gəlin, işğala son qoyun, hələ ki, gec deyil. Ona görə bizim bütün dövrlərdəki siyasətimiz birmənalı olub. Demişik ki, əgər məsələ sülh yolu ilə öz həllini tapmasa, hərbi yolla məsələni həll edəcəyik. Mən bunu dəfələrlə demişəm. Buna görə də tənqid olunmuşam bəzi ölkələr tərəfindən. Mən demişəm ki, bəs bizim torpaqlarımız məgər hərbi yolla zəbt edilməyibmi? Ermənistan bizim torpaqlarımızı sülh yolu iləmi zəbt edib? Hər bir ölkənin özünümüdafiə hüququ var. Bu hüququ bizə BMT Nizamnaməsi verir. Mən demişdim, əgər görsəm ki, danışıqlar artıq tamamilə səmərəsizdir, bizim başqa yolumuz qalmayacaq. Bunu hamı bilsin - düşmən, onun havadarları və bu məsələ ilə məşğul olan vasitəçilər. Həmişə sözümlün üstündə durmuşam. Azərbaycan xalqına nə demişəmsə, onu da etmişəm. Bu məsələdə də sözümlün üstündə durdum və artıq biz Qələbəni qeyd edirik.

Sentyabrın 27-dən bu günə qədər 200-dən çox şəhər, kənd, qəsəbə işğaldan azad edildi. O cümlədən Füzuli şəhəri, tamamilə darmadağın edilmiş, bir dənə də salamat bina qoymayıb mən-fur düşmən. Cəbrayıl tamamilə dağıdılmış. Qubadlı, Zəngilan tamamilə dağıdılmış. Kəndlər, şəhərlər. Hadrut qəsəbəsi, Suqovuşan qəsəbəsi və bu gün Şuşa şəhəri.

Bizim zəfər yürüşümüz davam edir. Hələ də işğal altında torpaqlar var, hələ də döyüşlər gedir. Əgər Ermənistan rəhbərliyi mənim tələblərimə cavab verməsə, sona qədər gedəcəyik. Heç kim bizi dayandıra bilməz. Dünyada elə qüvvə yoxdur ki, bizi dayandıra bilsin. Ermənistan artıq öz acı məğlubiyyətini etiraf edib, özünü alçalda-alçalda, xalqını təhqir edə-edə. Ermənistan rəhbərliyi indi dünya ölkələrindən yardım istəyir, hərbi yardım istəyir, silah, texnika istəyir. Bəs, hanı sənin yenilməz ordun? Məhv etmişik onu. Onların bütün sözləri, onların bütün bəyanatları mif

idi, yalan idi. Yenilməz ordu Azərbaycan Ordusudur! Bunu döyüş meydanında göstərir, düşməni torpaqlardan təkbaşına qovur. Otuz il ərzində milyardlarla dollar xərclənib oraya, istehkamlar qurulub, mühəndislik qurğuları inşa edilib. Amma hamısını vurub dağıtmışdıq - mənəvi ruh, güc hesabına, birlik hesabına!

Bir daha demək istəyirəm ki, bizim zəfər yürüşümüz davam edir. İşğal edilmiş bütün torpaqlardan düşmən qüvvələri çıxarılmalıdır. Bu, bizim tələbimizdir. Beynəlxalq norma və prinsiplər, beynəlxalq təşkilatların qərar, qətnamələri bunu tələb edir.

Əziz bacılar və qardaşlar, bu gün bu müjdəni mən burada - Şəhidlər xiyabanında doğma xalqıma verirəm. Bu, təsadüfi deyil. Bu, təbiidir. Bu gün şəhidlərimizin ruhu qarşısında bir daha baş əyirəm. Bu gün bəyan edirəm ki, şəhidlərimizin qanı yerdə qalmır. Erməni vəhşiliyinin qurbanlarının, Xocalı qurbanlarının qanı yerdə qalmır. İntiqamımızı döyüş meydanında aldığımız. Biz mülki vətəndaşlara qarşı heç vaxt müharibə aparmamışıq, bu dəfə də aparmamışıq. Baxmayaraq ki, mənfur düşmən 93 mülki şəxsi namərd atəşlə öldürüb, 400-dən çox mülki şəxs yaralanıb. Amma mən dedim yox, biz azərbaycanlıyıq! Biz intiqamımızı döyüş meydanında alacağıq və alırıq! Onların ordusunu məhv etmişik, texnikasını məhv etmişik, məhv edirik və edəcəyik. Düşməni qovuruq və qovacağıq!

Mən bu gün, eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun, Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun, dünya azərbaycanlıları!

Mən bu günlərdə dünya azərbaycanlılarından və Azərbaycanda yaşayan insanlardan minlərlə məktub alıram. Hər gün minlərlə məktub. Sadəcə olaraq, heyfsilənirəm ki, bütün bu məktublara oxuya bilmirəm. Sadəcə olaraq, vaxt çatmır. Nə qədər

gözəl sözlər, nə qədər böyük dəstək göstərilir. Bu gün biz bir daha bütün dünyaya sübut edirik ki, biz böyük xalqıq, biz məğrur xalqıq! Biz yenilməz xalqıq! Biz döyüş meydanında düşməne yerini göstəririk!

Bu günlərdə dəfələrlə Azərbaycan xalqına müraciət edərək düşməne yumruq göstərmişdim, yumruq göstərmişdim. Demişdim ki, bu yumruq elə belə yumruq deyil. Bu, dəmir yumruqdur. Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda, bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax, bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq. Mən bütün bu illər ərzində - 17 il ərzində Azərbaycan xalqının dəstəyini hiss etmişəm, görmüşəm, inamını, mənə olan xoş münasibəti görmüşəm. Bu, mənə güc verir. Bu, mənim siyasətim üçün əvəzolunmaz dəstəkdir. Həmişə Azərbaycan xalqını əmin edirdim ki, mən Vətənə, doğma xalqıma ləyaqətlə, sədaqətlə xidmət edəcəyəm. Şadam ki, sözümlənin üstündə durmuşam. Həmişə olduğu kimi, sözümlə sadıq olmuşam.

Bu tarixi bir gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərimdən biridir.

Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!

Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 8 noyabr 2020-ci il

Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ²

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1977-ci ildə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşada abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan Respublikası 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etmiş və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata keçirmişdir.

Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi

² Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 7 may, 2021-ci il. // <https://president.az/az/articles/view/51394>

və səmərəliliyi təmin etmək üçün Şuşada dövlət idarəetməsinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk xüsusi nümayəndəsi məhz Şuşa rayonuna təyin edilmişdir.

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə qərara alıram:

1. Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 7 may 2021-ci il

Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ³

Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

Şuşa şəhərinin ötən əsrin 70-ci illərində sürətli inkişafı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Şəhərin inkişafına dair xüsusi qərarlar məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir. Həmin vaxtdan Şuşada quruculuq işləri geniş vüsət almış, mədəniyyət xadimlərimizin xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

³ Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 5 yanvar, 2022-ci il. // <https://president.az/az/articles/view/55197>

Strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdır. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır.

Haqq işi naminə apardığımız 44 günlük Vətən müharibəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu Şuşa şəhərini 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad etdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu.

Şuşa zəfərindən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılmış, quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyin, səmərəliliyin təmin olunması üçün burada dövlət idarəetməsinə böyük diqqət yetirilmiş, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşada bu gün şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks işlərin tərkib hissəsidir.

Cıdır düzündə “Xarıbülbül” musiqi festivalının və Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Şuşanın Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni-mənəvi dəyərini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında “Şuşa İli” elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Şuşa İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 5 yanvar 2022-ci il

ŞUŞA İLİNƏ DƏYƏRLİ HƏDİYYƏ

“ŞUŞA ABŞ VƏ BÖYÜK BRİTANIYA MƏTBUATINDA: 1827-1915-Cİ İLLƏRƏ AİD QƏZET MATERIALLARI ƏSASINDA” KİTABINA ÖN SÖZ

Azərbaycan tarixinin qeyrət və qəhrəmanlıq qalası Şuşa tarixi Azərbaycan şəhəridir. Əbəs yerə deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev Şuşa ilə bağlı çıxışında belə qeyd edirdi: *“Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninini, millətini sevmən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur”*.⁴

XX əsrin 90-cı illərində başını qara buludlar alan və erməni işğalına məruz qalan Qarabağın alınmaz qalası Şuşa 28 il işğal altında qaldı. 2020-ci ilin noyabr ayında isə Müzəffər ali Baş Ko-

⁴ Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. 14 iyul, 2020 // <http://shusha-ih.gov.az/az/news/521.html>

mandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Azərbaycan Ordusu 44 günlük “Dəmir yumruq” əməliyyatı nəticəsində 30 ildən artıq erməni işğalında olan bütün ərazilərimizi işğaldan azad etdi. Əzəmətli Şuşa şəhəri də yenidən öz tarixi sahiblərinə qaytarıldı.

Bu gün Azərbaycandakı birliyi, həmrəyliyi, vətənpərvərliyi, bütün xalqın cənab Prezidentimizin, Ali Baş Komandanımızın ətrafında sıx birləşdiyini görəndə hər bir azərbaycanlının sevinci, fərəhi yerə-göyə sığmır! Doğma Azərbaycanımız heç vaxt bu qədər yekdil, bu qədər həmrəy və bu qədər güclü olmamışdır! Zənnimcə, bu gücün mənbəyi də xalqla rəhbərin, ordunun birliyindədir. İkinci Qarabağ savaşının, Vətən Müharibəsinin davam etdiyi bir aydan bir qədər artıq olan qısa müddət ərzində Azərbaycan ordusu çox böyük uğurlar qazanmışdır, cəsur və qorxmaz Azərbaycan əsgəri düşmən tapdağındakı torpaqlarımızı kəndbəkənd, qarışbaqarış azad edərək inamla hamımızın fəxri, Qarabağımızın tacı olan Şuşaya da Azərbaycan bayrağını sancmağa nail oldu. Bu müharibə xalqımızın haqq savaşı, zəfər tarixi idi. Xüsusilə də Şuşanın işğaldan azad olunması müharibənin taleyini həll etdi və Ermənistan kapitulyasiya aktını imzaladı. Şuşanın azad olunduğu gün Müstəqil Azərbaycanımızın tarixinə Zəfər günü kimi daxil oldu.

2022-ci ilin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Şuşa ili” elan edilməsi bu tarixi şəhərin Azərbaycan xalqı üçün tarixi əhəmiyyətini, yüksək mədəni-mənəvi dəyərini bir daha nümayiş etdirdi. İnanırıq ki, “Şuşa ili” Qarabağın tarixində bir dönüş nöqtəsi olacaq və bu il milli mədəniyyətimizin inkişafına əvəzsiz töhfələr verilecəkdir. Cənab Prezidentimiz Azərbaycan xalqına yeni il müraciətində demişdir: *“Biz 2022-ci ildə Şuşa şəhərinin 270 illiyini qeyd edəcəyik. Pənahəli xan 1752-ci ildə Şuşanın təməlini qo-*

yub və biz yeni ildə bu yubileyi böyük təntənə ilə qeyd edəcəyik. Bu şanlı tarixi nəzərə alaraq və Şuşanın bərpasının sürətləndirmək məqsədilə mən yeni ili “Şuşa İli” elan edirəm”.⁵

Şuşa ilinə dair Azərbaycan Milli Kitabxanasında da mühüm işlər görülür. Hələ ötən il “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 may 2021-ci il tarixli Sərəncamına müvafiq olaraq Milli Kitabxananın əməkdaşlarının tərtib etdiyi “Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: biblioqrafiya” adlı kitab Şuşanın işğaldan azad edilməsinin 1 illiyi münasibətilə nəşr olunmuşdur. Milli Kitabxanada 2021-ci ildə Şuşa biblioqrafiyası ilə yanaşı, “Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri” seriyasından “Xan Şuşinski” adlı biblioqrafiya da nəşr edilmişdir.

2022-ci ilin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Şuşa İli” elan edilməsi ilə əlaqədar Milli Kitabxanada cari ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət naziri Anar Kərimovun, eləcə də görkəmli ziyalılarımızın və geniş ictimaiyyətin iştirakı ilə “Şuşa İli”nin açılış mərasimi keçirilmişdir və bu tədbirdə. “Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: biblioqrafiya” və “Xan Şuşinski: biblioqrafiya” kitablarının təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Bu mərasimdə “Biz səni dirçəldəcəyik Şuşa” adlı il boyu daimi fəaliyyət göstərəcək geniş kitab sergisinin açılışı olmuş, Azərbaycan Milli Kitabxanasının nadir kitablar kolleksiyasında mühafizə olunan Qarabağın və Şuşanın tarixinə dair qədim kitablar və dövrü mətbuat nümunələri nümayiş olunmuşdur.

2020-ci ilin dekabrında Milli Kitabxananın əməkdaşları tərəfindən tərtib olunmuş “Qarabağın incisi – Şuşa” adlı Elektron

⁵ İlham Əliyevin Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə müraciəti. 1 yanvar, 2022-ci il // <https://president.az/az/articles/view/55195>

məlumat bazası bu gün də gündən-günə yeni məlumatlarla zənginləşdirilir. “Şuşa ili” ilə əlaqədar dərc olunan yeni materiallar seçilərək mütəmadi olaraq bu bazaya daxil edilir və Kitabxananın saytı vasitəsilə bütün dünyaya yayımlanır

2021-ci ilin yanvar ayından Milli Kitabxana Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə birgə yeni “Qarabağa kitabla gedək” adlı layihəyə start vermişdir. Bu layihənin əsas məqsədi 30 ildən artıq erməni işğalı altında qalan və 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində azad olunan ərazilərimizdə bir vaxtlar fəaliyyət göstərən kitabxanaların kitab fondlarının bərpası məqsədilə kitab toplamaqdan ibarətdir. Ölkəmizin 30 illik işğalı ərzində erməni işğalçıları bəşər tarixində görünməyən və insanlığa yaraşmayan vəhşiliklər törədərək Qarabağın işğal zonasında qalan 275 kitabxanamızı yerlə yeksan etmiş və onların fondlarında mühafizə olunan 4,6 milyon nüsxə qiymətli kitab fondlarını tamamilə yandırmışlar. Hörmətli cənab Prezidentimizin işğaldan azad olunan ərazilərə ilk səfəri zamanı Cəbrayıl rayonunun erməni vəhşiliyinə məruz qalan ərazilərini göstərərək bütün dünyaya “Baxın, erməni vandalizminin nəticələri budur, ermənilər bunu bacarırlar, biz isə bu binaları, bu əraziləri bərpa edəcəyik və Azərbaycan xalqının nəyə qadir olduğunu sübut edəcəyik” çağırışına səs verərək Mədəniyyət Nazirliyi ilə birlikdə belə bir layihəyə, kompaniyaya başlamağa qərar verdik, yeni işğaldan azad edilmiş bölgələrimizdəki kitabxanalar üçün kitab toplamağa başladıq. Bizim dövrü mətbuat və kütləvi informasiya vasitələri ilə Azərbaycan ziyalılarına, yazıçılara, alimlərə, gənclərə və geniş ictimaiyyətə müraciətimiz nəticəsiz qalmadı. Bugünədək “Qarabağa kitabla gedək” layihəsi üzrə artıq 100 min nüsxədən artıq qiymətli kitab və kitabçalar toplanmışdır. İnanırıq ki, tezliklə hörmətli cənab Prezidentimizin rəhbərliyi altında işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə başlanan uğurlu qayıdış siyasəti nəticə-

sində yeni yaradılan kənd və qəsəbələrımızdə inşa olunan kitabxana binalarında yeni kitabxanalar yaradılacaq və toplanan kitablar həmin kitabxanaların ilkin kitab fondlarını təşkil edəcəkdir.

2022-ci ilin aprel ayında “Molla Pənah Vaqif”, “Qarabağ abidələri”, “Xurşidbanu Natəvan” adlı virtual sərgilər hazırlanaraq istifadəçilərə təqdim olunmuşdur. Milli Kitabxananın əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış “Zəfərimizin təntənəsi 2022-ci il Şuşa İlidir” adlı elektron metodik vəsait də kitabxanaçıların xidmətinə verilmişdir. 2022-ci ilin may ayında “Şuşanın milli geyimləri”, iyun ayında “Şuşanın əl işləri”, “Şuşanın zərgərlik məmulatları”, “Şuşanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bülbül”, “Şuşanın məişət əşyaları” adlı virtual sərgilər, iyul ayında isə “Xurşidbanu Natəvan – 190” adlı elektron daycest hazırlanaraq virtual formatda dünya ictimaiyyətinin istifadəsinə təqdim edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xurşidbanu Natəvanın 190 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında” 14 mart 2022-ci il tarixli sərəncamına müvafiq olaraq may ayında Milli Kitabxananın əməkdaşları tərəfindən Xurşidbanu Natəvanın anadan olmasının 190 illiyi ilə əlaqədar “Xurşidbanu Natəvan” adlı Elektron məlumat bazası tərtib olunaraq virtual formatda istifadəçilərə təqdim olunmuşdur. İyul ayında Qarabağ ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Xurşidbanu Natəvan haqqında son illərdə dərc olunan dövrü mətbuat materiallarını əhatə edən “Xurşidbanu Natəvan – 190” mövzusunda daycest hazırlanaraq virtual rejimdə kitabxana işçilərinə və bütün oxuculara təqdim olunmuşdur.

Qısa müddət ərzində Kitabxananın əməkdaşları tərəfindən tərtib olunan Xanqızı Xurşidbanu Natəvanın həyat və yaradıcılığını, bütün əsərlərini, həyat və yaradıcılığı haqqında Azərbaycan, ingilis və rus dillərində dünya kitabxanalarında mühafizə olunan bütün ədəbiyyatı əhatə edən “Xurşidbanu Natəvan. biblioq-

rafiya” kitabı “Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri” seriyasından nəşr edilərək ədəbiyyatşünasların, tədqiqatçıların, oxucuların istifadəsinə təqdim olunmuşdur.

Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına və Mədəniyyət Nazirliyinin Tədbirlər Planına uyğun olaraq sentyabrın 9-da Qarabağın tacı azad Şuşada Xurşidbanu Natəvanın 190 illik yubileyi münasibətilə tədbir keçirilmişdir. Tədbir çərçivəsində bir vaxtlar Şuşada Xanqızı Natəvanın dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən, nəinki Qarabağın və Şuşanın, habelə Azərbaycanın görkəmli şairlərini öz ətrafına toplayan “Məclisi – Üns” ədəbi məclisinin bərpasına həsr olunmuş ilk şeir məclisi ərəfəsində Milli Kitabxana tərəfindən Xurşidbanu Natəvanın erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış evinin fonunda “Qarabağ ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Xurşidbanu Natəvan” mövzusunda geniş kitab sərgisi, Xurşidbanu Natəvanın öz əli ilə çəkdiyi rəsmlərdən ibarət foto-rəsm sərgisi və “Xurşidbanu Natəvan. biblioqrafiya” kitabının təqdimatı keçirilmişdir. Tədbirin sonunda geniş kitab və foto-rəsm sərgisində nümayiş olunan bütün materiallar, kitablar və Natəvanın Respublika Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan yeganə əlyazmasının rəngli surəti Şuşa Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğuna hədiyyə edilmişdir.

Bu il 5-9 oktyabr tarixlərində Bakı Ekspo Mərkəzində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən VIII Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgisi çərçivəsində Milli Kitabxana 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan olunması səbəbindən sərgidə “Şuşa tarixi sənədlərdə”, “Şuşanın tarixi Milli Kitabxananın Qızıl fondundakı xarici mənbələrdə” və “Xurşidbanu Natəvan - 190” mövzusunda ekspozisiyalarla təmsil olunmuşdur. Habelə VIII Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgisinin proqramına uyğun olaraq oktyabrın 5-də Milli Kitabxananın ekspozisiyasında görkəmli alimlə

rin, yazıçıların və ziyalıların iştirakı ilə Kitabxananın əməkdaşları tərəfindən tərtib olunmuş “Şuşa Tarixi mənbələrdə: bibliografiya” kitabının təqdimatı keçirilmişdir. Oktyabrın 6-da Ekspo sərgi zalının Üzeyir Hacıbəyli Təqdimat zonasında alim və ziyalıların, Türkiyənin, Rusiyanın, Latviyanın, Albaniyanın, Qırğızistanın və Tacikistanın milli kitabxanalarının rəhbərlərinin iştirakı ilə Milli Kitabxananın “Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri” seriyasından nəşr etdirdiyi “Xurşidbanu Natəvan: bibliografiya” kitabının təqdimatı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin elan etdiyi “Şuşa ili” ilə əlaqədar tədbirlər planına müvafiq olaraq Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə birgə həyata keçirdiyi “Azərbaycanı dünyaya tanıdaq” layihəsi çərçivəsində Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə nəşr olunan doktor Mixail Hessin “Şuşanın irsi” (Michael Reinhard Heß «Schuschas vermachtnis geschichte und werdegang der kulturhauptstadt Aserbaidshans», München, 2022) və Peter Tibor Veresin “Qafqaz Albaniyası: Əsrlərin dərinliklərindən gələn bir ölkədir” («Caucasian Albania: a country from the depths of the centuries», Budapest, 2021) adlı kitablar dünyanın bir çox ölkələrinin milli və universitet kitabxanalarına göndərilmişdir.

“Şuşa ili” çərçivəsində Milli Kitabxananın həyata keçirdiyi layihənin əsas məqsədi kitabxananın öz fondunda, habelə dünyanın digər iri və zəngin kitabxanalarının fondlarında mühafizə olunan materialların geniş tədqiqi və araşdırılması nəticəsində Şuşanın və Qarabağın tarixinə dair əldə olunan qiymətli mənbələrin nəşr olunaraq tədqiqatçılara və oxuculara çatdırılmasından ibarət olmuşdur. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar çərçivəsində Azərbaycan Milli Kitabxanasının əməkdaşları – tarix üzrə fəlsəfə doktoru Ədibə İsmayılova və tarix üzrə fəlsəfə doktoru El-

nur Nəciyevin ərsəyə gətirdikləri “Şuşa ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatında: 1827-1915-ci illərə aid qəzet materialları əsasında” adlı tədqiqat əsəri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Şuşa ilə bağlı ümumiyyətlə qərb mətbuatının yeni dövrünə dair mənbələrin tədqiq olunmaması bu əsərin Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətini daha da artırır. Xüsusilə də təqdim olunan əsərdə Qarabağ xanlığının ləğvindən 1915-ci ilə qədər Şuşa tarixi ilə bağlı müxtəlif mövzulara toxunulması onu hazırkı dövrümüz üçün daha da aktual edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa tarixinə dair qərb mətbuatında – xüsusilə də 1827-1915-ci illərdə ABŞ və Böyük Britaniya qəzetlərindən toplanan bu materiallar ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilərək geniş oxucu kütləsinə kitabça formasında təqdim olunur. Materiallarda Şuşanın, Qarabağın tarixi adı təhrif olunmadan düzgün formada qeyd olunmuşdur. Kitabçaya daxil edilən materiallar Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimlərindən, Şuşada 1905-1906-cı illər ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlardan, aclıq çəkən əhaliyə göndərilən humanitar yardımları əngəlləmək üçün törətdikləri vəhşiliklərdən, çar hökumətinin Şuşanın türk-müsəlman əhalisini ermənilərlə qarşı-qarşıya qoymaq üçün həyata keçirdiyi təxribatçı siyasətdən, 1892-ci ildə Şuşada yayılan vəba xəstəliyi və onun fəsadlarından, Şuşa şəhərinin memarlıq quruluşuna, əhalinin geyiminə görə tarixi Azərbaycan şəhəri olmasını təsdiq edən məlumatlardan, rus rəssam Vasili Vereşşagin 1865-ci ildə Şuşada çəkdiyi fotolardan (“Şuşa məscidi”, “Şuşada məhərrəmlik”, “Müsəlman məktəbi”, “Şuşada varlı tatar (Azərbaycan türkünün) evinin zalı” və s.), Qarabağın Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə etməsi, əsas şəhərinin Şuşa olmasından, 1813-cü il Gülüstan müqaviləsindən, çar Rusiyanın Qafqazda ruslaşdırma siyasətindən və bu siyasəti pərdələmək üçün atdığı addımlardan, Şuşadan XX əsrin əvvəllərində yerli əhalinin

köçməyə məcbur edilməsindən və bu təşəbbüsə səbəb olanların həbs edilərək sürgün edilməsindən və başqa maraqlı məlumatlardan ibarətdir.

Bu mənbənin Şuşanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamların aydınlaşdırılması istiqamətində yeni cığır açacağına böyük inam bəsləyirəm və materialların tərcüməsində və onların mətninə şərhlər yazılmasında böyük əməyi olan tədqiqatçılara – tarix üzrə fəlsəfə doktorları Ədibə İsmayılovaya və Elnur Nəciyevə bu istiqamətdə cələcək tədqiqatlarında yeni-yeni uğurlar arzulayıram.

Kərim Tahirov
Professor,
Əməkdar mədəniyyət işçisi.

GİRİŞ

Şuşa şəhərinin tarixinə və mədəniyyətinə dair Avropa və ABŞ mətbuatında öz əksini tapan materialların indiyə qədər diqqətdən kənar qalması, tədqiq olunmaması bizdə bu boşluğu nisbətən də doldurmaq, az da olsa bu istiqamətdə müəyyən işlər görmək istəyən tədqiqatçılar üçün cığır açmaq istəyi yaratdı. Tədqiq etmək üçün müəyyən etdiyimiz xronoloji çərçivə kifayət qədər böyük olduğundan biz daha çox ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatı üzərində kökləndik. Əvvəlcədən qeyd edək ki, Şuşa ilə bağlı xarici mətbuat nümayəndələrinin məlumatları əsasən Sankt-Peterburqdan əldə edilən məlumatlara əsaslandığına görə əsasən çar hökumətinin, eləcə də Qərbin maraqlarına uyğun formada, xüsusilə də ermənilərin xeyrinə olurdu. Bununla belə, hətta bu cür məlumatların içərisində də Şuşa tarixinə, onun Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin mədəniyyəti mərkəzi, tarixi şəhəri olmasını sübut edən dəyərli materiallara təsadüf etmək olur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz materiallar başlanğıcda həddindən artıq çox idi, lakin onları təhlil edib araşdırmaqla təhrif edilmədən və daha çox obyektiv mövqe nümayiş etdirən 22 qəzet məqaləsi üzərində qarşıya qoyulan problemi işıqlandırmaq qərarına gəldik. Bəzi hallarda eyni məqalələr müxtəlif qəzetlərdə olduğu kimi çap olunduğuna görə həmin qəzetlərə sadəcə istinad verməklə kifayətləndik. Bu materialların əksəriyyətinin tam mətnini, bəzilərindən isə yalnız Şuşa ilə bağlı qeyd olunan hissələri çıxarış edərək tərcümə etdik və yeri gəldikcə tərcümə edilən materiallara şərh verməyə çalışdıq. Bəzi məlumatlar informativ xarakter daşdığına görə təhlili üzərində o qədər də geniş dayanmayıb sadəcə həmin mənbədəki məlumatın tərcüməsini oxuculara təq-

dim etməklə kifayətləndik. Qeyd edək ki, tədqiq etdiyimiz materiallar ABŞ-ın Pensilvaniya, Vermont, Virciniya, Miçiqan, Merilənd, İllinoys, Mississipi, Missuri, Nyu-York, Luiziana, Massaçusets, Montana, Tennessi, Vaşinqton, Ohayo, Kanzas, Cənubi Dakota, Şimali Karolina ştatlarında, Böyük Britaniyanın London, Derbi, Darlinqton, Ekseter, Qloster, Birmingem, Şotlandiyanın Dandi, Şimali İrlandiyanın Belfast şəhərlərində çap olunan qəzetlərin məqalələrinə əsaslanır. Bu məqalələrin aparıcı xəttini 1905-1906-cı illər ermənilərin Şuşada türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları, həmin illərdə baş verən aclıq, xəstəlik və ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə edilən humanitar yardımları önleməsi, çar hökumətinin ermənilərlə türk-müsəlman əhalini qarşı-qarşıya qoyaraq həyata keçirdiyi tərxiatçı siyasət, Şuşada keçirilən məhərrəmlik mərasimi və həmin məclislərin fonunda Şuşanın tarixi Azərbaycan şəhəri olmasını sübut edən memarlıq, geyim və adət-ənənə kimi detallara diqqət çəkilməsi təşkil edir. Rus rəssam Vasili Vereşşaginın 1865-cı ildə Şuşada çəkdiyi fotolar tədqiq etdiyimiz qəzet materiallarında öz əksini tapmasa da, Vereşşaginın Şuşa səfərinə, tarixi Azərbaycan şəhərindəki təəssüratlarına istinadlar edilməsi bizə həmin əsərin orijinalına da istinad etmək imkanı verdi. Qeyd edək ki, rus rəssam Vereşşaginın Şuşa ilə bağlı səfər təəssüratlarında Şuşaya dair maraqlı fotolar da vardır. Həmin fotoları da əsərə əlavə etməklə bu məlumatları tamamlamağa çalışdıq.

Bütövlükdə məqsədimiz Şuşanın bu dövr tarixini tam tədqiq etmək olmadığına görə, əsasən Şuşa tarixi ilə bağlı ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatında öz əksini tapan ən maraqlı və daha obyektiv məlumatları tədqiq etməyə çalışdıq. Bu istiqamətdə görülən işin gələcəkdə də vətən tarixşünaslığında daha sistemli şəkildə davam etdirilməsini və Şuşa tarixinin ümumiyyətlə dünya mətbuatında daha geniş şəkildə araşdırılmasını ümid edirik.

ŞUŞA ABŞ VƏ BÖYÜK BRİTANIYA MƏTBUATINDA:
1827-1915-Cİ İLLƏRƏ AİD QƏZET MATERIALLARI ƏSASINDA

I Məqalə⁶

RUSSIA AND PERSIA.
(From the Calcutta Government Gazette, of December 11.)

We have taken from the *Jami Jehan Numa* the Firman of the King of Persia, addressed to his son Hosein Ali Mirza, giving him an account of the opening of the war with Russia, something in the style of a bulletin. It adds little to the information we already possess of the principal occurrences, but enters more fully into detail, and gives a more precise notion of persons and places concerned, than the advices hitherto received. The promulgation of such a document at all, is rather a novelty, we should think, in Persian policy, but the document is also remarkable for the absence of that spirit of exaggeration, which the Persians both nationally and individually have been accustomed to display: a tone of moderate exultation pervades the dispatch, which seems to be no more than justifiable by events, and those events are recorded with as much appearance of veracity as is usual in similar documents, when put forth by more civilized nations. The Firman also shews the purpose of the court, to enlist the religious bigotry of the people in the war, in which there is little doubt they will readily succeed. We understand that the Mollahs of Meshed were, in a great measure, the instigators of the war, and Aga Seid Mohammed, a religious character, of great sanctity, repaired to the camp of the Shah, at Sultania, with an immense train of pious personages, to encourage the sovereign in his holy design of waging hostilities with the infidels. The improved spirit manifested in the Royal Bulletin, is yet far from influencing the religious feelings of the people.

⁶ *Russia and Persia* // The National Gazette and literary register. Philadelphia, Pennsylvania. Tuesday. June 19, 1827, №2028, Vol. VII, p. 1

1. Fətəli Şah Qacarın fərmanında Şuşa qalası

1827-ci il iyun ayının 19-da Pensilvaniyanın Filadelfiya şəhərində *“The National Gazette and literary register”* adlı qəzetin ilk səhifəsində Qacarlar dövləti ilə Rusiya imperiyası arasında 1826-1828-ci illərdə baş verən müharibəyə dair məlumatları özündə əks etdirən “Rusiya və Persiya” adlı məqalə diqqəti cəlb edir. Məqalədə verilən məlumat *“Calcutta Government Gazette”* adlı mətbu orqanın 1826-cı il 11 dekabr tarixində çap olunan sayına istinadən oxuculara təqdim olunur. Həmin məqalədə Fətəli Şah Qacarın hicri tarixi ilə 1242-ci ilin məhərrəm ayında, miladi təqvimə ilə 1826-cı ilin avqust ayına verilmiş fərmanın mətni təqdim olunur. Həmin fərmanda Qacar qoşunlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilən Azərbaycan xanlıqlarının azad edilməsi istiqamətində apardığı hazırlıq işləri və döyüşlərin aparılacağı istiqamətlər diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Qarabağ ərazisi bu fərmanda fərqləndirilir. Təsadüfi deyil ki, Fətəli şah Qacar Şuşa qalasını və Qarabağ ərazisini fəth etmək üçün 15000 atlı qoşun və Azərbaycanın digər ərazilərindən əlavə 20000 nəfərlə yürüş etmək üçün əmr vermişdi.

“Rusiya və Persiya” məqaləsindən ixtisarla
(“Calcutta Government Gazette”nin (Kəlküttə Hökumət qəzetinin) 11 dekabr sayından)

I Məqalə (ardı) ⁷

Firman of Futeh Ali Shah, of Iran, given Mohurrem 1242.

Be it known to the illustrious and fortunate Prince, the supporter and ornament of the kingdom, Hosein Ali Mirza, that in the spring of this year his majesty determined to punish the past presumption of Russia in retaining possession of Balighloo, which is a dependence of Kokcheh, in the district of Erivan, as well as the oppression exercised upon the Mohammedan faith and population, of which numerous representations had been recently addressed to the Royal Court. In evidence of which determination, the royal tents were pitched in the gardens of Sultania, whither an Ambassador from Russia arrived to preserve tranquil relations, and to deprecate the occurrence of hostilities. The ministers accordingly entered upon negotiations, agreeably to the precept. 'Be not remiss, but invoke peace, and you will be strong, for God is with you. They are for ever departing from their agreements, and substituting other proposals.' After several days had passed in this manner, no hope appeared that the ambassador would consent to evacuate the usurped territory, nor to promise protection for the Mohammedan districts in possession of his government. Wherefore, it was determined to clear the state of the true faith from the spot of infidel usurpation, as it is said, "With respect to what is in their hearts, will not God expose their malevolence, and wage war with the infidels, in whom there is no faith." "God will support those who have pledged their faith with the words of truth." Orders were given to his highness the Naib of the kingdom to advance with 15,000 mounted troops and 20,000 others, from the confines of Azerhjan, to occupy the fort of Shusha (Shisha, the capital), and the district of Kerabagh, and Hosein Khan, the Sirdar of Erivan, was, at the same time, commanded, with ten thousand regulars, and all his own retainers, to occupy Gokcheh, and the country about Teflis. The royal commands were also addressed to Mestefi Khan, of Shirwan, Sirkhai Khan, Lesghi, Hassan Ali Khan, of Badkosh, and to the other chiefs of Sheki, Derbend, and Daghestan, to join his highness with their troops, and they being detached from the army from Shirwan, to the Persian part of Talish, overrun the country about the forts of Lankeran and Salian on the shore of the sea, and threatened the garrisons with destruction. The victorious army marched by Khalkal to Ardebil, whence Mohammed Khan Kajar was dispatched, with four or five thousand men, to expel the Russians from Talish altogether.

The descendant of the chiefs of that province, Mir Hassan Khan, upon the approach of the royal forces, joined the army, expressing his regret for his past insubordination, and excusing himself for his seeming backwardness, on account of his family and kindred being in the power of the Russians. The army, after halting a few days at Ardebil, to perform the sacred rites of the Mohurrem, proceeded against the enemy, since when, praise be to God, not a day

has elapsed without intelligence of their triumphs, and the arrival of tens and hundreds of Russian heads and captives. After the prince had passed the Aras, the commander of the Russian troops in Kerabagh, with about two thousand men, encountered a division of the royal army, by which he was entirely defeated. The commander, with more than twelve hundred men, and four pieces of artillery, was compelled to surrender between six and seven hundred men fell in the action, and not two of the enemy escaped. Agreeably to orders, the Sirdar of Erivan advanced against Malungo, who, a Russian detachment was stationed, who, on hearing of his approach, retired precipitately to Teflis, losing many by the swords of the cavalry sent in pursuit, as well as two hundred taken prisoners. All the intrenchments and magazines of the Russians, between Erivan and Teflis, were destroyed, and not an infidel left in the whole tract of country. —Mestefi Khan, with Sirkhai Khan, and other chiefs, having crossed the Kur, attacked the Russian troops in Shirwan, routed them, killing and taking many, and cleared their respective districts of their presence. Haji Mohammed Khan Kajar, with Sekander Khan, Governor of Ardebil, was equally successful in Talish, reducing the Castles of Salian, Argawan, and Isareh, so that Lankeran alone remained to the Russians. By the fifth and sixth of Mohurrem, the artillery having been collected from the neighbouring districts, and the advance of the army near to Teflis, leaving no enemy in the field, orders were issued to carry the fort of Lankeran, and batteries being erected, a breach was speedily made, and the fort taken by storm the same night. Many of the garrison were killed and the rest captured. All the stores and baggage of the enemy were made a prize of, and the whole province along the sea thus cleared of the infidels. The head officers and men of the villages repaired joyfully to the Princely presence, and the authority was restored to the hereditary ruler, Mir Hassan Khan, and, with the will of God, on the 17th of the present month I shall direct the Prince to assume the protection of the districts already subdued, as well as of Ganja and Teflis. Since this determination, advices have been received from the Prince, that Aghula Khan having, according to orders, advanced towards Ganja, the people, men and women, Mohammedans and Armenians, rose upon the Russians, killed and took many, and dispersed the rest, and opened the gate of the city to the Khan. Similar accounts have reached the royal throne of the conduct of the people of Shirwan and Sheki, from which countries the infidels have been expelled with great loss, both of men and stores, and the provinces, with all the dependencies of Teflis, have been re-united to the empire. These orders have been dispatched, that, having been rejoiced by these good tidings, further accounts of continued success may be expected.

⁷ Russia and Persia // The National Gazette and literary register. Philadelphia, Pennsylvania. Tuesday. June 19, 1827, №2028, Vol. VII, p. 1

“...Biz Cəmi Cihannuma”dan Persiya şahının (Qacarlar dövlətinin şahının – G.N.) Rusiya ilə müharibəyə başlamasına dair hesabat verən oğlu Hüseyn Əli Mirzəyə ünvanlanmış, bülleten üslubunda olan fərmanlarını götürdük.

Əsas hadisələrlə bağlı bizdə olan məlumatlara çox az qisimdə nəsə əlavə edir, lakin detalları daha dolğun şəkildə qeyd edir və haqqında bəhs edilən şəxslər, yerlər barədə daha dəqiq təsvirlər verir... bunun Persiya siyasətində yenilik olduğunu düşünə bilərik... Fərmanda dini təəssübkeşliklə insanları müharibəyə cəlb etmək üçün sarayın məqsədləri göstərilir... Biz başa düşürük ki, məşhədli Molla böyük miqyasda olan müharibənin əsas təhriki-si idi və ... Ağa Seyid Məhəmməd xeyli sayda dindar insanla birgə şahın Sultaniyyədəki düşərgəsinə gedir ki, onu kafirlərə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmağa təhrik etsin. Saray bülletenində təzahür edən təkmil ruh hələ də insanların dini kəsimlərinə təsir etməkdən uzaqdır.

Fətəli Şahın 1242-ci ilin məhərrəm ayında verilmiş fərmanı

Şöhrətli və bəxtəvər Şahzadə, səltənətin himayədarı və bəzəyi Hüseyn Əli Mirzəyə məlum olsun ki, bu ilin yazında əlahəzrət Rusiyanın İrəvan qəzasında **Göyçədən**⁸ asılı olan Balıqlı mülkünü saxlamaqla keçmiş qudurğanlığına, eləcə də Məhəmməd inancına (müsəlmanlığa – G.N.) və Şah sarayına son günlərdə çoxsaylı etirazlar ünvanlayan əhaliyə edilən zülmə görə cəzalandırmaq qərarına gəlib. Bu qərarlığın sübutu olaraq Sultaniyyə bağlarında şah çadırları qurulmuşdur. Buraya dinc

⁸ Mənbədə *Kokcheh* kimi qeyd olunub.

münasibətlərin qorunması və hərbi əməliyyatların baş verməsinin qarşısını almaq üçün Rusiyadan bir səfir gəldi. Buna müvafiq olaraq nazirlər qaydalara uyğun olaraq danışıqlara başladılar. “Etinasız olmayın, sülhə çağırın və siz güclü olacaqsınız, çünki Allah sizinlədir. Onlar hər zaman razılaşmadan kənara çıxır, onu başqa təkliflərlə əvəzləyirdilər. Bu minvalla bir neçə gün keçəndən sonra səfirin işğal edilən əraziləri boşaltmaqla bağlı razılaşacağına, və ya onun hakimiyyəti altında olan Məhəmmədi (müsəlman – G.N.) rayonları müdafiə etməyə vəd verməsinə dair heç bir ümid yaranmadı. Buna görə də, qərara alındı ki, həqiqi inancın vəziyyəti kafir qəsbkarlığından təmizlənsin, deyildiyi kimi “Qəlblərindəkinə gələndə, Allah onların pis niyyətini ortaya çıxarmayacaqmı?”; “imanı olmayan kafirlərlə döyüş”, “Allah iman edənləri haq sözlərlə dəstəkləyəcək”. **Əlahəzrət dövlətin naibinə Şuşa qalasını (Şuşa⁹, paytaxt) və Qarabağ¹⁰ ərazisini fəth etmək üçün 15000 atlı qoşun və Azərbaycanın digər ərazilərindən əlavə 20000 nəfərlə yürüş etmək üçün əmr verdi.** İrəvan sərdarı Hüseyn xana da göstəriş verildi ki, eyni vaxtda 10 min nəfərlik nizami qoşun və xidmətində olanlarla **Göyçəni** və Tiflis ətrafını fəth etsin. Şahın öz qoşunları ilə əlahəzrətə qoşulmaları üçün verdiyi əmrlər Şirvanlı Mustafa xana, Surxay xan Ləzgiyə, Bakılı¹¹ Həsənəli xana və Şəki, Dərbənd və Dağıstanın digər hakimlərinə də ünvanlandı.”¹²

⁹ Mənbədə *Shisha* kimi qeyd olunub.

¹⁰ Mənbədə *Kerabagh* kimi qeyd olunub.

¹¹ Mənbədə *Badkoh* kimi qeyd olunub.

¹² **Russia and Persia** // The National Gazette and literary register. Philadelphia, Pennsylvania. Tuesday, June 19, 1827, №2028, Vol. VII, p. 1

II Məqalə ¹³

[From the New York Observer.]

STATE OF EVANGELICAL RELIGION IN GERMANY.

Extracts of a letter from a student of the Basle Theological Seminary to the Society of Inquiry at the Theological Seminary of Auburn, dated Basle, Feb. 26, 1830.

I think it may be interesting to you to hear in what various ways the Lord is carrying on his work in Germany and Switzerland. Much will always remain unknown to our human eyes of what he does in his church, and only in another world can we hope to see all that the Lord has done, and praise him perfectly for all his grace, love and patience. As much as is known to me, I will relate to you.

Prussia, a land in which there was formerly much infidelity, is now very much blessed. The king and his family are friends to the christian cause. They favor and help all the Christian societies. In the capital, Berlin, there are some pious ministers and professors. Students of various countries visit this University, many of whom have returned home with enlightened hearts, acquainted with their Savior, and as learned men, propagate the truth in their native countries. In the whole kingdom are six or seven Universities, and in each there is at least one

Another institution of the same kind, was formed ten years ago at Beuggen, near Basle, with the addition of a seminary, in which about twenty persons have been constantly preparing to become schoolmasters. These are sent out as preachers to such parishes in the various parts of the continent of Europe, as cannot afford to give them a sufficient income. All of them also learning a trade, they are enabled partly to support themselves by the labor of their hands. Many have already set out, who have been brought up under the guidance of their excellent Christian teacher, *Inspector Zeller*, and they will instruct the children committed to their care in the same Christian principles. Many more institutions of this kind have been since erected in Switzerland, Wurtemberg and France, where poor children are fed, clothed, instructed and taught some useful trade by the liberality of christians.

Our brethren in *Shusha*, who labored for eight years without seeing much fruit are now rejoiced to find that some of the *Armenian priests are truly awakened and converted*. These priests are now persecuted by their countrymen, because they say that prayers for the dead and the intercessions of saints, are idle vanities, &c. But the Lord grants them a meek spirit, so that they do not reply in anger, but only say: we *believe* so, because it is so *written* in the *Bible*.

¹³ [From the New York observer]. State of evangelical religion in Germany // Farmer's Herald. St. Johnsbury, Vermont. Wednesday, July 21, 1830, p. 4

2. Xristian dini cəmiyyətlərinin Qarabağdakı missionerlik fəaliyyəti

Vermont ştatının Seint Consböri şəhərində 1828-1832-ci illərdə çapdan çıxan “Farmer's Herald” adlı qəzetdə xristian dini cəmiyyətlərinin Qarabağdakı missionerlik fəaliyyətinə həsr edilmiş maraqlı bir yazı diqqəti cəlb edir.

“Nyu-York müşahidəçisindən. Almaniyada yevangelist dinin vəziyyəti” adlı məqalədə Qarabağın xristian əhalisinin yevangelistləşdirilməsi istiqamətində müəyyən missionerlik fəaliyyətləri aparılmasından söhbət gedir. “Bizim Şuşadakı qardaşlarımız 8 il çox bəhər almadan çalışdılar və indi bəzi “erməni priyestləri”nin (rahiblərinin – G.N.) həqiqətən də oyandıqlarını və döndüklərini (həqiqi xristianlığı qəbul etdiklərini – G.N.) görəndə sevinirlər. İndi öz həmvətənləri də bu rahiblərin yolunu gedir, çünki onlar deyir ki, ölənlər üçün dua etmək və müqəddəslərin şəfaəti boş-boş şeylərdir və s. Lakin Allah onlara mülayim bir ruh verir ki, onlar kinlə cavab verməsinlər, sadəcə desinlər: biz belə inanırıq, çünki Bibliyada belə yazılıb”.

III Məqalə¹⁴

MURDER OF A PERSIAN PRINCE.

[REUTER'S TELEGRAM. I

TIFLIS, AUGUST 29.

Buadhin Mirza, son of the Persian Prince Bahman Mirza, who has for a long time resided in Russian territory, was murdered on the 20th inst. at Shusha. Two of the murdered man's brothers and five servants have been arrested.

3. Qacar şahzadəsinin Şuşada qətli

Böyük Britaniyanın London şəhərində çapdan çıxan “The Morning Post” qəzetində “**Pers şahzadəsinin qətli**” adlı Røyter agentliyinin teleqramında Qacar şahzadəsi Bəhmən Mirzənin oğlu Buadhin (?)¹⁵ Mirzənin Şuşada qətli barədə məlumat öz əksini tapıb: “Tiflis, 29 avqust. Uzun müddətdir Rusiya ərazisində yaşayan Pers şahzadəsi Bəhmən Mirzənin oğlu Buadhin (? – G.N.) Mirzə Şuşada, 20-ci düymdə qətlə yetirildi. Öldürülən kişinin qardaşlarından ikisi və beş xidmətçisi həbs edilmişdir.”¹⁶

Qeyd edək ki, bu məlumat demək olar ki, bir çox Qərb mətbu orqanlarında¹⁷ yayımlanmışdır.

¹⁴ The Morning Post. London, Greater London, England. Saturday, August 30, 1884, p. 5

¹⁵ Bəhmən Mirzənin övladları arasında **Buadhin** adına bənzər bir ad müəyyən edə bilmədik.

¹⁶ **Murder of a Persian Prince.** The Morning Post. London, Greater London, England. Saturday, August 30, 1884, p. 5

¹⁷ The Standard. London, Greater London, England. Saturday, August 30, 1884, p. 3; Derby Daily Telegraph. Derby, Derbyshire, England. Saturday, August 30, 1884, p.3; The Courier and Argus. Dundee, Tayside, Scotland. Saturday, August 30, 1884, p.3 və s.

IV Məqalə¹⁸

VASSILI VERESTCHAGIN.

A strong individuality and force of character may be traced in all his works. These qualities have fitted him for the stupendous task of placing before the civilized world in a remarkably realistic manner the horrors of war, in order that others may be brought to a realization that war is cruel and heinous.

Thoughtless condemnation of the work is as unjust as indiscriminate praise, and the efforts of any man earnestly and conscientiously directed toward a desired end deserve praise, even if the result attained is not as successful as Verestchagin's. In the vast amount of work accomplished by him there is much that is successful in the very highest degree. The whole collection impresses one by its manifestation of the tremendous mental, moral and physical energy which the artist has brought to bear upon his work.

Verestchagin was born in the province of Novgorod, October 14, 1842. His father wished him to become an officer of marines, but the boy wanted to be an artist. He entered the naval school, but spent his leisure time in the study of art. He worked with success in both directions, winning a silver medal in the fine art academy and standing highest when he left the naval school. He soon left the service, however, and devoted himself entirely to art when he was 17. In 1864 he made considerable of a reputation as a traveler. He had been to London and Paris, then to Caucasus, and finally to Shusha, and saw much that was strange and new. All this he described with pen and pencil in "Tour du Monde," making his first appearance as an artist-author. In 1867 Russia sent General Kaufman with an army into Central Asia, and Verestchagin was asked to accompany the exhibition against the Turkomans. This offer the artist accepted with alacrity, as the trip into the very heart of Asia would give him an opportunity to study subjects much out of the beaten track. It was extraordinarily fruitful in its results. He followed the army to Samarcand, observing everything and making sketches whenever opportunity

offered. Although he was supposed to be only a looker-on, an "art volunteer," and not a combatant, he found occasion at times to lend a hand in the fight. So at Samarcand where 500 Russians were cooped up in the city and surrounded by thousands he fought bravely and won the cross of St. George, the highest military decoration Russia has to give.

NOTHING ESCAPED HIS EYES.

He went to study; not to fight, and study he did. Nothing escaped his eyes, but it was hard to tell where to begin, there was such wealth of material. Scenery, buildings, the people, their costumes and manners, everything was so new, so interesting. He witnessed the "punishing" of Samarcand and the destruction of the beautiful old decorative work, carved doors, columns in the buildings and mosques that were burned made him feel quite miserable. After his return from his Asiatic journey Verestchagin spent three years in Munich. In 1873 he was off again, this time for India. This again was a new field, and he explored it well. The journey was a long one, and everything of interest—mosques, temples, caves, priests, people, cu-toms, pagans, animal life,—everything, as usual, was observed and "made note of." The studies made here resulted in a large number of paintings which form a considerable and important portion of his life work. This mass of work includes some of the most truly artistic of all his paintings.

This was not to be the end of his travels and artistic explorations. In his capacity as a realistic painter of war he was to find a subject worthy of his powers; a national subject, furthermore—the Russo-Turkish war. Here, again, the artist not unfrequently turned soldier. One one occasion, having joined an expedition to blow up a Turkish vessel by torpedoes, he was severely wounded, and it was some time before he recovered. The result of this campaign was a series of lectures illustrative of the war. In these he has depicted the camp, the battle-field, the convoy of prisoners, the field-hospital, in all their details. Technically, they are not all successful, some not at all remarkable, to say the least. However, they are uncomproisingly truthful delineations. The pictures, with all their faults, often make a profound impression. Verestchagin has also painted a picture of "The Turkish Hospital at Plevna," a dark, gloomy picture. It is only after some examination that one can make out the dead bodies of the miserable soldiers lying uncared for in this dark hole. This is one of the most wonderful of his whole collection of paintings.

It's a Modest Estimate.

Philadelphia Press.

It is estimated that a woman's body contains at least 10,000,000 nerve fibers, and the reception of a telegram or the suggestion that a mouse is in the neighborhood is sufficient to set them all in active operation.

¹⁸ Vassili Verestchagin. Pittsburgh Daily Post. Pittsburgh, Pennsylvania. Monday, January 12, 1891, p. 4

4. Rus rəssam Vasili Vereşşaginın əsərlərində Şuşa

Pensilvaniya Ştatının Pitsburq şəhərində çapdan çıxan “Pittsburgh Daily Post” qəzetinin 1891-ci il 12 yanvar buraxılışında ¹⁹ Şuşa şəhəri ilə bağlı da dəyərli fotoların müəllifi, rus rəssam Vasili Vereşşagin (1842-1904) barədə məlumat verilir və bu məlumatda Şuşa şəhəri ilə bağlı məsələlərə də toxunulur.

“Pittsburgh Daily Post” qəzetinin 1891-ci il 12 yanvar buraxılışında rus rəssamı Vasili Vereşşagin barədə belə məlumat verilir: “Vereşşagin 14 oktyabr 1842-ci ildə Novqorod əyalətində anadan olmuşdur. Atası onun dəniz piyadaları zabiti olmasını arzu edirdi, lakin oğlu rəssam olmaq istəyirdi. O dəniz məktəbinə daxil oldu, lakin boş vaxtını incəsənətin öyrənilməsinə həsr edirdi. O hər iki istiqamətdə uğurla işləmişdir, o incəsənət akademiyasında gümüş medal qazanmış və dəniz məktəbini bitirərkən ən yüksək mənşəbə yüksəlmişdir. O tezliklə xidməti tərk edərək 17 yaşında özünü bütünlüklə incəsənətə həsr etdi. 1864-cü ildə bir səyyah kimi böyük şöhrət qazanmışdır. O Londonda və Parisdə, daha sonra Qafqaza və yekunda da Şuşada olmuşdur, qərribə və yeni çox şey görmüşdür...” ²⁰

Qeyd edək ki, 1865-ci ilin mayında Şuşaya gələn məşhur rəssam V.Vereşşagin 3 aya yaxın burada qalmış, hətta, Parisə qayıdıandan sonra da Şuşaya aid silsilə rəsmlər çəkmişdir və bu əsərlərdə Şuşanın Azərbaycan şəhəri olduğu aydın görünür. Rəsmlərin adları belədir. “Şuşa məscidi” (17 iyul 1865), “Şuşada

¹⁹ **Vassili Verestchagin.** Pittsburgh Daily Post. Pittsburgh, Pennsylvania. Monday, January 12, 1891, p. 4

²⁰ **Yenə orada.**

məhərrəmlik”, “Müsəlman məktəbi”, “Şuşada varlı tatar (Azərbaycan türkünün) evinin zalı”, “Şuşada varlı tatarın qonaq evi” və s. Qeyd edək ki, Şuşada məhərrəmlik, əzadərliq məclisi ilə bağlı daha öncə verdiyimiz məlumatlar məhz Vasili Vereşşagin sfer təəssüratlarına əsaslanır. Sadəcə bu fotolar diqqətdən kənarda qalmış və Amerika mətbuatında dərc edilməmişdir. Vasili Vereşşagin mütəllifi olduđu fotolar Şuşanın tarixinə dair dəyərli mənbədir.

Vasili Vereşşagin. Şuşada məhərrəmlik²¹

²¹ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. Василия Верещагина : (Рисунки автора) / В. Верещагин. - [СПб., 1870]. : ил. ; 30 см. - Отд. отт. из журн.: "Всемирный путешественник". 1870 г. Т.7. Вып. 14-19 (С. 209-304). с. 245

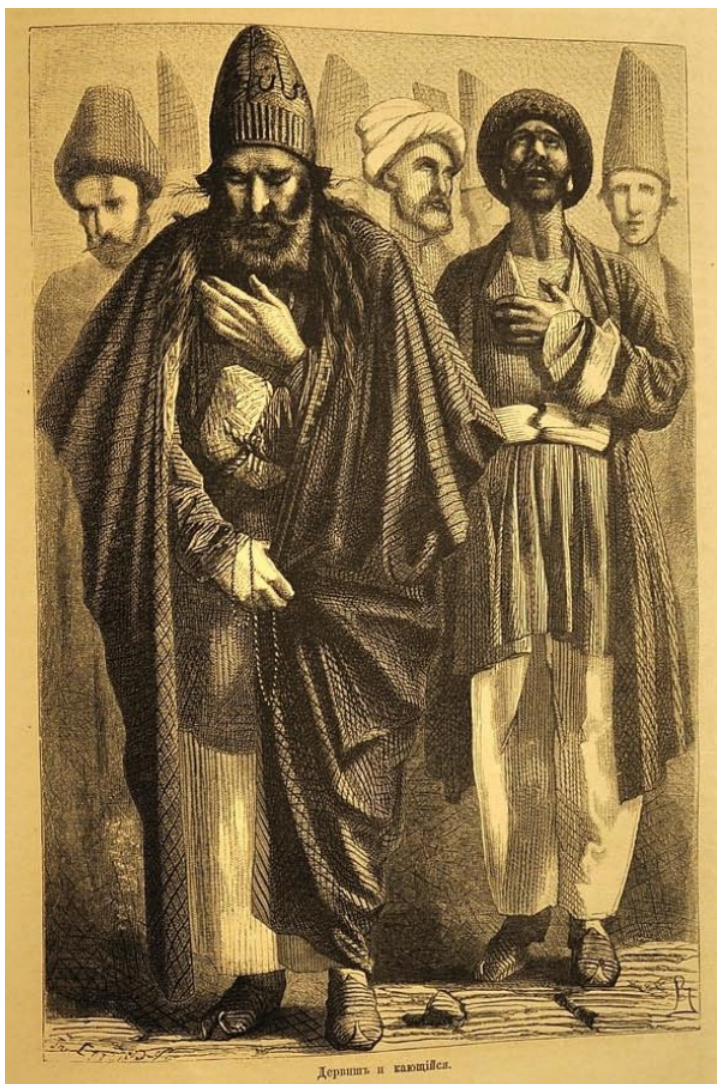
Vasili Vereşşagin. Şuşada məhərrəmlik mərasimində iştirak edən əzabkeşlər.²²

²² Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 248-249

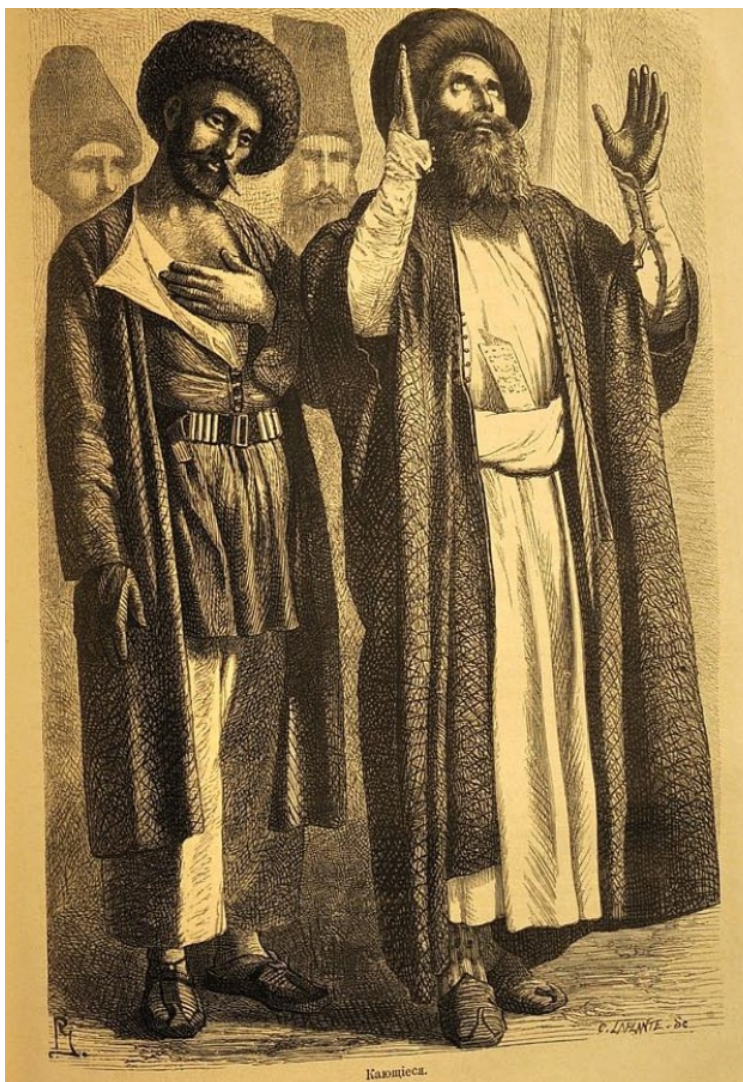
Vasili Vereşşagin. Şuşada məhərrəmlik mərasimində iştirak edən əzabkeşlər. ²³

²³ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 248-249

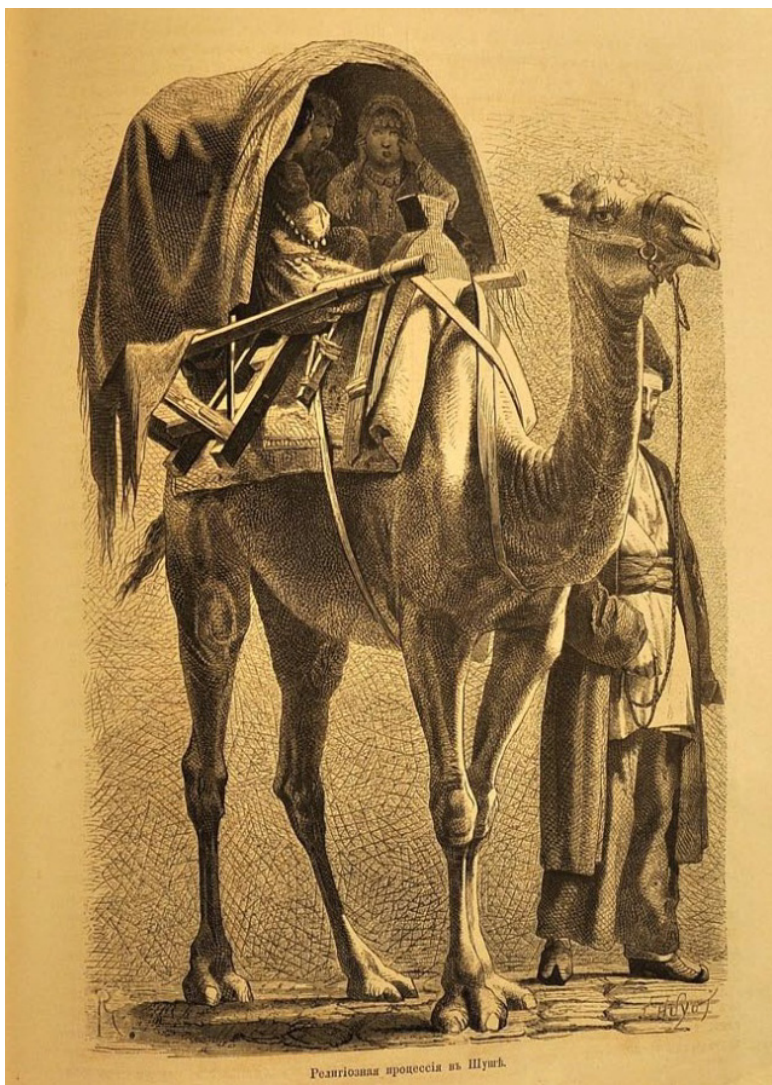
Vasili Vereşşagin. Şuşada “Dərviş və tövbəkarlar”²⁴

²⁴ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 253

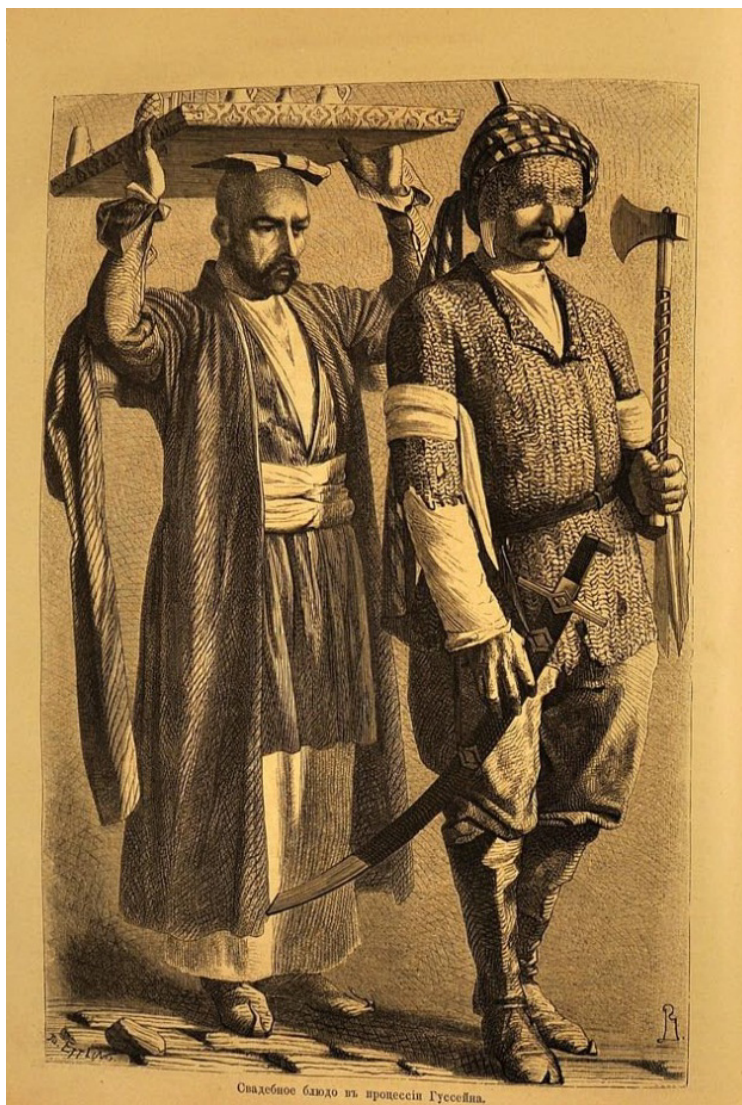
Vasili Vereşşagin. Tövbəkarlar. ²⁵

²⁵ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 261

Vasili Vereşşagin. Məhərrəmlik mərasimindən ²⁶

²⁶ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 264-265

Vasili Vereşagin. Məhərrəmlik mərasimindən ²⁷

²⁷ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 264-265

Vasili Vereşşagin. Məhərrəmlik mərasimindən ²⁸

Vasili Vereşşagin. Şuşada tatar (türk) kafesi ²⁹

²⁸ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 269

²⁹ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 273

**Vasili Vereşşagin. Şuşada dramatik tamaşanın
(məhərrəmlik mərasiminin) sonu³⁰**

³⁰ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 276-277

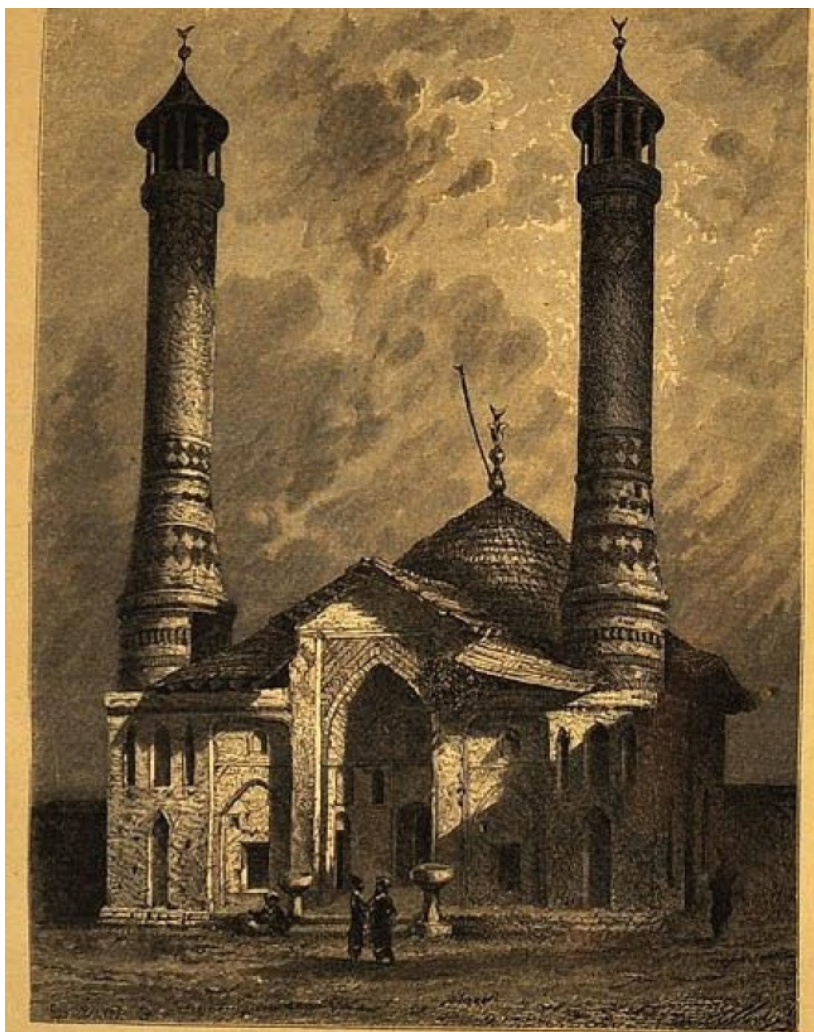
Vasili Vereşşagin. Şuşada tatar (türk) evində ³¹

Vasili Vereşşagin. Şuşada tatar (türk) məktəbi ³²

³¹ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 280

³² Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 281

Мечеть въ Шушѣ.

Vasili Vereşşagin. Şuşada məscid ³³

³³ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 284

Nəcib ailədən olan Azərbaycan türkü³⁴

³⁴ Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г. с. 285

V Məqalə ³⁵

THE BIRMINGHAM DAILY POST, TUESDAY, JULY 12, 1892.

by sea through the Suez Canal and Egypt. Its advance has been somewhat accelerated this time by the increased transport facilities afforded by the opening of the Transcaspian Railway; for it is needless to say that the disease always follows by preference the great trade routes. From Baku on the Caspian, which has suffered so severely from the epidemic as to be almost depopulated, the disease has spread to Shusha, near the Turkish frontier, to Astrakhan at the mouth of the Volga, and to Tiflis. Cholera has since made its way up the Volga to Kostroma, 700 miles inland, Kasan, and other places.

5. 1892-ci ildə Şuşada vəba xəstəliyi İngiltərə mətbuatında

12 iyul, 1892-ci il tarixində İngiltərədə Birmingemdə çapdan çıxan "Birmingham Daily Post" qəzetindəki "günün xəbərləri" başlıqlı məqalədə Şuşada da yayılan vəba xəstəliyi barədə məlumat verilir. Həmin məqalədə Parisdə baş verən vəba xəstəliyi, onun yayılması, daha sonra Asiya vəbasının da həmin dövrdə geniş ərazilərə yayılmasından bəhs edilir. Xüsusilə də Asiya vəbasının Zakaspi dəmiryolunun açılmasından sonra daha geniş areala yayılması, bu areala Xəzər sahillərindəki Bakı şəhərindən Şuşaya, Volqanın mənsəbindəki Astraxana və Tiflisə qədər ərazilərin də daxil olması qeyd edilir.

³⁵ **News of the day.** Birmingham Daily Post. Birmingham, West Midlands, England. Tuesday, July 12, 1892, p.4

VI Məqalə³⁶

The Cholera.

LONDON, June 29.—There is a continued decrease in the number of deaths from cholera at Meshed, Persia. The average death rate is now 25 daily. The previous official report placed the average number of deaths per day at 35. On June 26, 35 more patients entered the hospital at Baku, Russia. Of these 18 died. There are 84 persons still affected with the disease. Three cases have appeared at Shusha, near the Turkish frontier. So far the reports make a total in all places of 374 deaths out of 512 persons attacked over a wide area during the month of June. If the figures are reliable they are not very alarming.

³⁶ Alexandria Gazette. Alexandria, Virginia. Wednesday, June 29, 1892, p. 2

6. 1892-ci ildə Şuşada Vəba xəstəliyi ABŞ mətbuatında

Virciniyada çapdan çıxmış “Alexandria Gazette” adlı mətbu orqanında “Vəba” başlıqlı bir məqalədə 1892-ci ildə Azərbaycanın bəzi bölgələrində baş vermiş vəba xəstəliyi və onun fəsadları barədə maraqlı məlumatlar verilir. Məqalədə belə qeyd edilir:

“London, 29 iyun. – Persiyanın Məşhəd şəhərində vəbadan ölənlərin sayı artmağa davam edir. İndi gündəlik olaraq orta ölüm səviyyəsi 25 nəfərdir. Əvvəlki rəsmi xəbəri gündəlik orta ölüm sayının 35 nəfər olması əvəzlədi. İyunun 26-da Rusiyada, Bakı şəhərində hospitala 35-dən çox xəstə daxil oldu. Bunlardan 18 nəfəri öldü. Orada 84 nəfər hələ də xəstəlikdən əziyyət çəkir. **Şuşada, türk sərhəddi yaxınlığında** 3 hadisə qeydə alınıb. İndiyə qədərki hesabatlar iyun ayı ərzində bütün yerlərdə geniş ərazidə xəstəliyə məruz qalan 512 nəfərdən cəmi 374 nəfərinin öldüyünü göstərir. Əgər rəqəmlər etibarlıdırsa, bu o qədər də narahatedici deyil.”

Qeyd edək ki, bu məlumat demək olar ki, bir çox Qərb mətbu orqanlarında³⁷ yayımlanmışdır.

³⁷ Der Deutsche Correspondent. Baltimore, Maryland. Thursday, June 30, 1892, p. 1; The Inter Ocean. Chicago, Illinois, Thursday, June 30, 1892, p. 9; The Daily Commercial Herald. Vicksburg, Mississippi, Thursday, June 30, 1892, p. 2; Detroit Free Press. Detroit, Michigan, Thursday, June 30, 1892, p. 4; The Baltimore Sun. Baltimore, Maryland, Thursday, June 30, 1892, p.2; St. Louis Globe-Democrat. St. Louis, Missouri, Thursday, June 30, 1892, p. 1; **Cholera Epidemic**. St. Louis Post-Dispatch. St. Louis, Missouri. Wednesday, June 29, 1892, p. 5; **The Epidemic crosses into European territory at Astrakhan**. The New York Times, New York, New York, Monday, July 04, 1892, p. 1

**THE PASSION PLAY
OF MOHARREM.**

**The Most Picturesque and Noteworthy
of All**

**The Spectacular Religious Festivals
in the World.**

The "Hossein Play" of the Shiites

**In Commemoration of the Murder of
the Moslem Martyr.**

Of the two great Moslem sects, the Sunites are regarded as the more orthodox. They are, at any rate, the more observant of the technical requirements of the faith, the forms of worship, the fasts and feasts and other ceremonial functions, says the New York Tribune. The Shiites, on the other hand, are sceptical and indifferent, paying little heed to religious matters, excepting in one brief period of the year. But when the festival of Moharrem comes around, in the month which includes and closes call July, they become even more zealously devout than the Sunites, as if in one month to make up for the neglect of the other eleven. During the ten days of the celebration they fast most rigorously. They neither shave the head nor trim the beard. They read, or have read to them, the story of the seventh century tragedy, when Ali, as well as Hossein, the Shiite saints, with their sons, were barbarously murdered at the instigation of the Arabian Khalif Yezid; they join in the frenzied dances of the derwishes carried on far into the night, until they drop from sheer exhaustion, and attend, as a solemn duty, the performance of the sacred play, in which the slaughter of the Imam is enacted before their eyes.

This "Hossein Play" is one of the most picturesque and noteworthy of all the "passion plays" of the world. It is the great feature of the Moharrem festival among the Shiites of Persia, the Caucasus and Afghanistan. But in Shusha, the old capital of Karabagh, marked and known as the trans-Caucasian province of Elizabetopol, trans-Caucasian Tartars commemorate the murder of Hossein by a solemn procession absolutely unique in character, a martyr procession, as it may properly be termed, which for downright barbarity, for the suffering entailed and the torture voluntarily endured, is, according to an observer of it in the London Standard, without a parallel. The Shusha Moharrem procession is famous among the Shiites, and attracts large numbers of devotees from the leading centers of trans-Caucasian, northern Persia and Asiatic Turkey. It takes place on the tenth day of the festival, for it is a tradition in Shusha to perform the Hossein play in ten acts, one act being given each on the succeeding day of the feast in the open space in front of the mosque and in the inclosure of the caravanserai.

The martyr procession is arranged to precede the performance of the last act of the play, which culminates in the murder of the sainted Imam Hossein.

Shusha is a town of the normal Caucasian type, rather cleaner and with some straighter streets, but built straggling, so that it covers a goodly extent of ground, and the houses of the trans-Caucasian Tartars are well adapted for witnessing an outdoor spectacle like the Moharrem procession. They are, for the most part, two-storied, with an open balcony, or veranda, on the second floor, the roof being brought down so as to cover it and thus form an agreeable shelter from the sun and bad weather. Turning out into the thoroughfare adjoining the mosque, through which the "martyrs" are to pass on the morning of the procession, one finds the balconies all occupied and the street packed with a devout and orderly crowd; but such a crowd as can only be seen in the trans-Caucasian highlands. True-blooded Tartars, of the "Tcherkes" type, in long black "khalat" and kess type, in long black "khalat" and "kalpak" felt gown and fur cap; sleepy-looking Persians in the conical Astrakhan headgear that proclaims their nationality; strangers from the Caspian sea regions in turbans and jack-boots, with curled points turning inward, and women in the "ryashnek," that falls to their feet and allows nothing to be seen but the holes for the eyes and a pair of yellow boots. Now and then a Russian official, in his peaked cap and fur overcoat, makes his way leisurely among the people and here and there you may catch a glimpse of a black-eyed "Kauli" or Gypsy horsedealer, with two enormous plates hanging down in front of his ears, eager to turn the festivity to account by making a deal, if he can, and even a stray sample of the Highland Jew of the Caucasus, with a perfect arsenal of small arms about his person that compels the respect of the manning tribesmen of the hills. The two minarets of the mosque and its central dome carry white flags, which are also borne by a few horsemen, which occupies along the line. The devout and orderly, but many of the men meditatively beat their breasts from time to time, or rock themselves to and fro in silent devotion. Presently a horseman waving a white flag cries by the hurried tramp of a multitude moving in haste, and all heads are turned eagerly toward the high, white column in the distance, which stands out boldly against the billly background beyond. Neat exclamations fall indistinctly upon the ear, and then the cry, loudly repeated, "Hossein!" "Hossein!"—for so the Tartar pronounces the name of the saint, Hossein—is heard, heralding the approach of the "martyrs." The cry is taken up by the crowd, and in a few moments the procession is well within view.

In front come the lesser "martyrs" of the day—those who have volunteered to submit to the minor degree of torture. There are about 100 of them, marching two and two. Each has his head clean-shaven and goes barefoot, and is attired in a long white cloth, fastened round the neck and hanging down in front as far as the naked ankles. Each carries in his right hand a sharp, curved and cross-halbed sword. The sword is held in a peculiar way, the thumb as well as the forefinger being over the guard, and three fingers round the handle, the blade turned inward. The right hand, grasping the weapon, is pressed against the chest, and the sharp edge against the bare forehead, in such a manner that it saws the flesh as the bearer walks along, and the ivory gleam of the teeth. The white cloth hanging in front of each is covered with the thickened and thickening blood that constantly trickles from the sword cuts, soon falling to run on to the bare feet, which themselves bleed from gashes inflicted by the jagged edges of the stones in the streets.

Now and then, as they make their way along, these processionists raise the swords they carry and cause the sharp blades to fall heavily upon their heads, inflicting fresher and deeper wounds,

38 The passion play of Moharrem. The Times-Picayune. New Orleans, Louisiana, Friday, September 21, 1894, p. 2

VII Məqalə (ardı) ³⁹

from which the blood begins to drip anew. As they do this, the spectators raise their eyes skywards, beat their hands against their breasts, and exclaim: "Behold our plous ones, O Ghosseln!" "See the pillars of our righteousness!" The cries become louder, the calls upon "Ghosseln" more vociferous, and then the first of the martyrs makes his appearance, walking by the side of some score of the blood-stained sword-bearers. He is a tall, muscular fellow, swarthy looking and black haired. He wears nothing but a pair of very short white drawers, and his head is unshaven and unshorn. Like the others, he carries in the right hand a sword, the sharp edge of which pressing against his forehead, cuts it to the very bone. In the skin above the eyebrows five long, sharp, wooden skewers have been stuck, and stand upright like so many quills on the back of a porcupine. Through the flesh where the ear joins the cheek one catches a couple of heavy iron padlocks have been forced and there secured. A couple of sharp-edged swords are crossed over the breast, the points meeting upon the abdomen in such a way as to sew and cut the skin and flesh at each step taken. The handles stand above the shoulders, and are held in position by copper chains attached to them and fastened to the padlocks secured to the side of the ears. In the fleshy part of the shoulderblades two great iron skewers are stuck, and two more are similarly fixed in the muscles of the chest. Through the muscles covering the thighs a sharp sword has been driven on each side, the handle in front and the point coming out behind. The ends are supported by heavy iron chains hanging from the skewers in the breast and shoulderblades. Two swords are crossed over the back, the handles tied to the hempen waistbelt and the sharp points rising on each side of the neck, which they secure and fasten. The muscles of the upper arm are stuck all over with wooden skewers pushed deep into the flesh, and to these weights are attached, while clear through the fleshy integument are driven a couple of short daggers, the extremities of which are secured by chains and padlocks fastened well in the arms, chest, back and shoulders, small iron hooks, like those used by butchers in this country, have been firmly fixed in the flesh, and from each of these hang, a little glass mirror that dances and glitters in the sunlight, and then a fairly heavy weight. A double row of these butcher hooks and little mirrors go right round the body, just above the waist, and give a grotesque and ghastly look to the implements of torment with which the entire upper body of the martyr is covered. The weights attached to the hooks and skewers fixed in the flesh entangle and keep open the wounds, and cause, of course, the most exquisite torture.

The face of the martyr is drawn, and the left hand hanging by the side is clenched with agony. But the man passes on, his eyes fixed upon the ground, giving no other outward sign of the torment he is voluntarily enduring. There are more than a score of these "martyrs" in the procession who march along, the blood dripping from their open wounds as they go by. One has four swords stuck through his thighs, two on each side, and another has driven a couple of short daggers, the blades of which are fixed in the muscles of the back. One faints and falls insensible upon the ground, but his white-clothed companions raise him, and, as he lies on the ground, they push and haul him along while the spectators, with the addition of their hands, call upon "Ghosseln," and weep. The Shites are a good deal given to tears on such occasions, and it is a fact that each tear they shed is held to wash away a mountain-high heap of sin, they account for their readiness.

Immediately after the martyrs come the devils, headed by a venerable black-bearded ascetic of high repute, who limps slowly and painfully along. For attached to each of his ankles are a heavy chain and stone, the stone having been drawn

all the way from Kechela, the holy city, where both the Imams sit and flowers are interred. These cloes cannot weigh less than a quarter of a hundred-weight each, and it is only with labor that the holy man, whose conical black hat and long garments are embroidered over with sentences from the Koran, can make his way. As he passes, all the women in the crowd rush out to touch him, for the touch of his person, and even of his garments, brings blessings to the house and is of sovereign efficacy in securing the attachment of their husbands, as well as a cure for childlessness. The devishes, to the number of eighty or so, are escorted by some hundreds of penitents, in violent mourning robes, who do nothing but look upward and beat their breasts to the rhythmical cry, "Oh, Ghosseln" which never ceases while the procession is on the march. Behind comes a square wooden structure, a sort of palanquin, covered with draperies and silken hangings, borne on the shoulders of six penitents. In this reclines, richly dressed, a lad who represents the nephew and son-in-law of the Imam Hussein, whom the saint reluctantly allowed to take part in the fatal campaign against Yezid.

On the side of the young Imam's representative walks a Tartar, bearing on his clean-shaven head a tray containing the clean-shaven cups and vessels used at the ceremony of betrothal, and on the other side a Turk in full martial aspect in the ancient military garb of Tartary—coat of damir armor, open in front to show the vest, pointed steel cap, round which the turban is twisted, loose trousers tucked into high unsharpened leather boots, and armed with an infid ax and shield. The latter represents the warrior of Hosseln who slew the young Imam. Last of all comes the image of the defunct saint himself, resting on a bier carried by half a dozen followers. The image is only a dummy figure, with the skinbone of an ox to which a piece of bloody flesh is still hanging, stuck where the throat would be, to remind the spectators in the manner of Hosseln's death. The body is stuck all over with darts, and a couple of doves, typical of innocence, are perched each side of the bier. At the foot of the figure kneels a boy veiled from head to foot with a blood-stained cloth. His face is covered, leaving only a hole where the mouth should be, and from this is suspended a piece of red felt, representing a tongue lolling out, and designed to convey to the onlookers the fact that the Imam and his family suffered from thirst. The sight of Hosseln's bier and the symbols of his murder move the assembled multitude to a degree almost incredible. Men who would not hesitate to cut a neighbor's throat for the sake of a set of pretty brass buttons that took their fancy, weep like children, and nothing is heard but the sound of sobbing and wailing, with the ever-recurring lament, "Oh, Ghosseln!" as the martyr procession passes out of sight.

The rear is brought up by the actors, who are to perform the last act in the Hosseln play, which concludes the Moharrem festival. They are unpaid, saving one or two, who are professional actors from Poona, acted for their scanty pay. As tragedy and comedy are inseparable, so does the throng of players that marches along now furnish a motley contrast to the procession that has just gone by. Each actor is allowed to dress as he pleases, and the result is comical, in the eyes of a European spectator, at all events. There is an Arabian knight in the costume of a Russian *tschinovnik*, with the addition of a head of black cocked hat, and a warrior of early Persia in a new-fashioned German pickelhaube. The Shite followers of the Holy Imam wear the uniforms of the Russian Cossacks. These incongruities do not, however, offend the crowd, which regards the performers in the last act of the Hosseln play with the same reverence almost as the members of the martyr procession whose measured tramp still falls upon the ears.

39 The passion play of Moharrem. The Times-Picayune. New Orleans, Louisiana, Friday, September 21, 1894, p. 2

7.Şuşada məhərrəmlik mərasimi (Dini mərasimlə bağlı Rus rəssam Vasili Vereşşaginin təəssüratları qərb mətbuatında)

Luiziana ştatının Nyu Orlean şəhərində çapdan çıxan “The Times-Picayune” qəzetinin 1894-cü il, 21 sentyabr tarixli nəşrində məhərrəmlik ayında Qafqazda, o cümlədən də Şuşada keçirilən əzadarlıq məclislərinə həsr edilmiş bir məqalə diqqəti cəlb edir. Həmin məqalə **“Qızğın Məhərrəm məclisi. Hamısından ən mənərəli və ən diqqətəlayiqi. Dünyada möhtəşəm dini mərasimlər. Şiələrin “Hüseyn məclisi. Müsəlman şəhidinin öldürülməsinin xatirəsinə”** adlanır. Həmin məqalədə belə qeyd olunur:

“İki böyük müsəlman məzhəbindən sünnilər daha ortadoksal hesab edilir. “Nyu York Tribun” bildirir ki, hər halda, onlar inancın texniki tələblərinə, ibadət formalarına, oruc, bayram və digər mərasim funksiyalarına daha çox riayət edirlər. Digər tərəfdən isə şiələr skeptik və laqeyddir, ilin bir qısa dövrü istisna olmaqla dini məsələlərə az diqqət yetirirlər. Lakin kafirlərin və gəvurların iyul adlandırdıqları ayda Məhərrəm məclisləri başlayanda onlar sünnilərlə müqayisədə daha şövqlü dindar olurlar. Sanki bir ayda digər on bir ayın laqeydliyini kompensasiya etməyə çalışırlar. Məclisin ilk 10 günü ərzində onlar ən ciddi şəkildə oruc tuturlar. Nə baş qıraxırlar, nə də saqqal. Onlar 7-ci əsrin faciəsinin – şiələrin müqəddəsləri – Əli, o cümlədən Hüseynin Ərəb xəlifəsi Yezidin fitvası ilə oğlanları ilə birgə vəhşicəsinə qətlə yetirmə hekayəsini oxuyur, ya da onlara oxunulur. Onlar gecə boyu davam edən dərvişlərin çılğın rəqslərinə qoşulurlar, o vaxta qədər ki onlar yorğunluqdan qopub gözləri önündə imamın qətlinin nümayiş olunduğu müdəqqəs tamaşada təntənəli bir vəzifə olaraq iştirak etsinlər.

“Hüseyn məclisi” bütün dünyadakı “coşğun tamaşa”lardan ən mənzərəli və ən diqqətəlayiqidir. Bu Persiyanın, Qafqaz və Əfqanıstanın şiə əhalisi arasında Məhərrəmlik məclisinin ən möhtəşəm xüsusiyyətidir. Lakin “London Standart”dan olan müşahidəçiyə görə Transqafqazın Yelizavetpol əyalətinin kimi qeyd edilən və tanınan Qarabağın qədim paytaxtı **Şuşada** Transqafqaz tatarlarının Hüseynin qətlini, daha doğru ifadə etsək açıq-aydın barbarlığa, çəkdiyi əzablara və işgəncələrə könüllü olaraq dözdüyünə görə bu şəhadət prosesinin tənənəli yürüşlə anılması öz xarakterinə görə tamamilə unikaldır və analoqu yoxdur. Şuşada Məhərrəmlik məclisləri şiələr arasında məşhurdur və transqafqazın aparıcı mərkəzlərindən – İrəvandan, Şimali Persiyadan və Asiya Türkiyəsindən çoxlu sayda dindarları özünə cəlb edir. Məclis 10 gün davam edir. Şuşada Hüseyn mərasimləri keçirmək ənənə halını almışdı... hər növbəti gün məscidin qarşısında, açıq havada və karvansara əhatəsində məclis keçirilirdi. Şəhidlər üçün yürüş məclisin yekun hadisəsi kimi təşkil edilirdi və müqəddəs İmam Hüseynin qətlinin anılması ilə yekunlaşırdı.

Şuşa daha təmiz və bəzi düz küçələri olan normal Qafqaz tipli şəhərdir. Lakin dağınıq quruluşa malikdir. Belə ki, ərazinin böyük hissəsini əhatə edir və transqafqaz tatarlarının evləri Məhərrəm məclisləri kimi açıq havada keçirilən tamaşaları izləmək üçün yaxşı uyğunlaşdırılmışdır. Şuşadakı evlər əksər hissələrdə ikimərtəbəlidir, ikinci mərtəbələrində açıq balkon və ya veranda var. Evlərin damı aşağıya doğru elə formada tikilmişdi ki, günəşdən və əlverişsiz havadan qorumaq üçün sığınacaq rolu oynayırdı. Mərasim keçirilərkən “əzabkeşlər”in səhər keçdikləri məscidə yaxın küçədəki döngədə bütün balkonlar tutulmuş olurdu, küçələr isə dindarlar və nizamlı bir izdihamla dolu olurdu; amma belə bir izdihamı yalnız transqafqaz yüksəkliklərində görmək

olardı. Çərkəz tipli əsl tatar qanlılar uzun, qara “xalat” və “qalpaq”da, keçə xalat və xəz papaqda; konusvari Astraxan baş geyimində yuxulu görünüşlü farslar öz milliyyətini nümayiş etdirirdilər; Xəzər dənizi regionlarından olan əcnəbilər türbanlarda və dizə qədər çatan, daxilə yönələn qıvrım-qıvrım nöqtələri olan hərbi çəkmələrdə, qadınlar ayaqlarına kimi onları örtən, heç bir şey görməyə imkan verməyən yaşmaqda olurlar, ancaq gözləri üçün yaşmaqda açılan deşiklər və bir cüt sarı çəkmələri görünür. Hazırda və daha sonra rus rəsmiləri hərbi mərasim papağında və boz paltoda, adamlar arasında rahat şəkildə yerlərini tuturlar burada və orada qaragözlü “Kauli” və ya qaraçı at satıcıları gözünüzə dəyə bilər... Məscidin iki minarəsi və mərkəzi günbəzində ağ bayraqlar var ki, onları da bir neçə atlı götürür və xətt boyu aralıqlarla qruplaşdırırlar. Küçənin yalnız bir tərəfini tutan yürüşün digər tərəfdən daha asan keçməsinə təmin etmədən izdiham inamlı və nizamlıdır, lakin insanların əksəriyyəti ritmik formada, meditatif şəkildə sinələrinə döyürlər və ya səssiz bir bağlılıqla özlərini önə və geriye doğru yırğalayirlar. Həmin anda ağ bayraq dalğalandıran bir atlı keçir, hərəkət edən kütlənin aramlı səsi eşidilir və bütün başlar şövqlə yüksəklərə doğru çevrilir, arxasında təpəlik fonla uzaqdakı ağ sütun cəsarətlə önə çıxır. Səsküylü nidalar qeyri-müəyyən şəkildə qulağa çatır və daha sonra da “Hüseyn!”, “Hüseyn!” sözləri yüksək səslə təkrarlanir. Tatarlar müqəddəs adını belə tələffüz edirlər. Hüseyn eşidilir, “əzabkeş” lərin yaxınlaşmasından xəbər verir. İzdiham tərəfindən fəryad qoparılır və bir az vaxt ötdükdən sonra yürüş edən kütlə daha yaxşı görünür. Qarşıda günün daha kiçik - köüllü şəkildə az miqdarda əzaba razı olan “əzabkeşləri” gəlir. Sayları iki-iki addımlayan 150 nəfərdir. Hər biri başı qırılmış və ayaqayalın hərəkət edirlər, boyun ətrafına bağlanmış və çılpaq ayaq birləklərinə qədər asılmış uzun ağ parça geyinirlər. Hər birinin sağ

əlində kəskin, əyri və çarpaz saplı qılınc var. Qılınc özünəməxsus şəkildə tutulur, baş barmaq eləcə də şəhadət barmağı ilə tutulur, 3 barmaq isə qulpun ətrafında olur, tiyə içəriyə doğru çevrilir. Silahı tutan sağ əl sinəyə sıxılır və iti kənarını çılpaq alına elə bir tərzdə tuturlar ki, onu daşıyan hərəkət etdikcə bədəni və dəri ni kəsir. Alınları və qafa tasının ön hissəsinin sümüyünə vurulur və dərin kəsiklərlə yaranır, həmin kəsiklərdən qan damcılayır.

Üz qatılmış və laxtalanmış qanla örtülü, zolaq-zolaq olur, gözlərin sarısı və dişlərin ağından başqa heç nəyin görünmədiyi, insanın xüsusiyyətlərini effektiv şəkildə maska kimi gizlədən qaralıq şəbəkə yaradır. Hər birinin önündən asılı olan ağ parça qılınc kəsiklərindən davamlı olaraq damcılanan laxtalanmış və qatılmış qanla örtülürdü, küçələrdəki daşların iti kənarlarının üryan ayaqları üzərində açdığı qanayan ləkələr vardı. Vaxtaşırı onlar irəli doğru yollarına davam etdikcə bu prosesin iştirakçıları daşdıqları qılıncı qaldırır və onların başına enən qılınc qan damcılayan yeni-yeni və dərin yaralar açır. Onlar bunu edərkən iştirakçılar gözlərini səmaya doğru yönəldərək əlləri ilə sinələrinə vurur və qışqırırlar: “Bizim təqvalılara nəzər eylə, ya Hüseyin!”, “Bizim dürüslüyümüzün sütunlarına nəzər eylə, ya Hüseyin!” Səslər daha da güclənir, “Hüseyin”çağırışları daha da coşğun olur və həmin anda əzabkeşlərdən birincisi ortaya çıxır, bir neçə qan ləkəli qılınc daşıyıcısının yanında irəliləyir...”⁴⁰ Bu məlumat Nyu Yorkda eyni ildə noyabrın 11-də çap edilən eyni məzmunlu məqalə də təkrar çap edilmişdir.⁴¹

⁴⁰ **The passion play of Moharrem.** The Times-Picayune. New Orleans, Louisiana, Friday, September 21, 1894, p. 2

⁴¹ **Moslem passion play.** Democrat and Chronicle. Rochester, New York. Sunday, November 11, 1894, p. 3

VIII Məqalə⁴²

THE STATE OF THE CAUCASUS.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

ST. PETERSBURG, Nov. 1.

The *Novoe Vremya*, in a weighty article to-day, calls attention to the development of brigandage in the Caucasus. If the Russian journal and its local correspondents are to be believed—and there seems to be no reason why they should not be—the state of affairs in that province is serious and even alarming. It says:—

“Not only is there no decrease in brigandage in the Caucasus; the outrages are increasing in number and assume every day a more audacious and formidable character. They moreover extend over a much wider territory, and are no longer confined to the country beyond the mountains.”

It recalls how Nasranovsk, a station near the Cossack settlements and only some 16 miles from Sliopzovsk, was sacked by an organized force of bandits about three weeks ago, how less recently they attacked a monastery and broke into the church, and says that such cases are so frequent that it is impossible to record them all. The bandits no longer content themselves with operating on the roads, but prefer the greater comfort of the towns and the railways. It relates how at Shusba they seized and held to ransom an Armenian banker, and in Baku itself made a three days' assault upon a rope factory. “The description of these incidents forms very interesting reading, but from a political point of view they are very prejudicial to the authority of the Russian Government, which, in spite of all its power, has not yet been able to put an end to brigandage in a country where the very name of Russia ought to cause fear and trembling.”

The *Novoe Vremya* urges that firm and systematic measures should be taken against the brigands, and strongly advises the Government to increase the proportion of Russians among the Caucasian population, where at present only 2 per cent. of the peasantry are of Russian blood. It further recommends that all the inhabitants should in time be forced to learn Russian, and that the minor as well as the higher posts in the Administration should be given to Russians, who, however, should be acquainted with one at least of the native languages.

⁴² **Russianize the Caucasus.** Boston Evening Transcript. Boston, Massachusetts. Monday, November 03, 1902, p. 14

8.Şuşa şəhərinin timsalında Çar hökumətinin Qafqazda ruslaşdırma siyasəti

1902-ci ildə Massaçusets ştatında çapdan çıxan “Boston Evening Transcript” qəzetində “Qafqazın ruslaşdırılması” adlı məqalə dərc olunub. Sankt-Peterburqdakı “Tayms” qəzetinin müxbiri tərəfindən də istinad edilən “Novaya Vremya” adlı qəzetin bu məqaləsində Qafqazda soyğunçuluğun yayılması məsələsi müzakirə olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, Qafqazda yayılan qanunsuzluq halları getdikcə daha da artır və hər gün daha təhlükəli hal alır. Bu hadisələrin fonunda Şuşada, Bakıda baş verən soyğunçuluq halları misal göstərilir. Qəzet rusları daha mədəni göstərərək əslində dövlətin hər zaman niyyətində olduqları ruslaşdırma siyasəti üçün səbəb yaradır. Təsadüfi deyl ki, Qafqazda qanun pozuntularının qarşısının alınması kimi halların qarşısının alınması üçün “Novaya Vremya” qəzeti belə bir təklif edirdi: “Məqalə hökumətə rusların Qafqaz əhalisi arasında say nisbətinin artırılmasını şiddətlə tövsiyə edir. deyilir ki, bütün sakinlər rus dilini öyrənməyə məcbur edilməlidir və kiçik, eləcə də daha yüksək inzibati vəzifələr ruslara verilməlidir”. Əslində baş verənlər çar Rusiyasına qarşı narazılıq dalğasının bir forması idi. Yeni çar hökumətinin özünün soyğunçu siyasətinə qarşı bir mübarizə forması idi. Eyni məzmunlu Nyu Yorkda “The Buffalo Review” adlı qəzətdə çap olunan **“Qafqazda quldurlar cürətli-dir”** başlıqlı məqalədə ⁴³ də maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Həmin məqalədə hətta Qafqazda rus şahzadəsinin öldürülməsi barədə də məlumat verilir.

⁴³ **Brigands bold in Caucasus.** The Buffalo Review. Buffalo, New York. Tuesday, November 04, 1902, p. 2

IX Məqalə⁴⁴

WHO CONTROLS PERSIA?

ENGLAND AFRAID SHE HAS BEEN OUTWITTED BY RUSSIA

The Real Meaning of the Recently Published Anglo - Persian Convention—The British Trying to Make the Best of a Bad Job—Russia's Steady Progress and Shrewd Diplomacy—The Disgust of the London Times

While popular attention is at present centred upon Russian aggrandizement in Manchuria and the Far East, England is realizing the gravity of the situation which has been produced by Russia's aggressiveness in Persia. The text of the commercial treaty between Great Britain and Persia, published last week, is regarded in London as another proof of the quiet, steady advancement of Russia's interests at the expense of England. This treaty, which was signed Feb. 9, was at that time, on the meagre information published, believed to be a triumph of British diplomacy—a distinct setback to Russia's plans for preferential treatment. It now transpires, on the publication of the text, that the force of this treaty is merely making the best of a bad job, quite the reverse of ground for congratulation. The Times, indeed, goes so far as to call it "an instrument which in effect merely registers the consequences of the severest blow hitherto dealt to our commercial interests in Persia."

Several anomalies—considering the importance attached by England to the treaty when made—now qualify its dignity and importance, and indicate its real authorship on the Persian side. In the first place, the Times points out, this is the first state document of the two countries in which French has been substituted for English—and the French text is to be regarded in Persia, mark, as authoritative against the Persian version. Furthermore, the convention was signed only by the second Persian plenipotentiary, M. Naus, a Belgian official in the service of the Persian Government.

As for the actual effect of the treaty itself, it marks the most recent stage of Russian economic policy in Persia. A policy which is successfully carrying out a process begun by territorial acquisitions in the early years of the last century. In 1813 Persia by the treaty of Cullistan ceded to Russia Daghestan, Shirvan and Shusha, renouncing at the same time all her claims upon Georgia and other Caucasian territory.

⁴⁴ **Who Controls Persia?** Boston Evening Transcript. Boston, Massachusetts. Thursday, July 30, 1903, p. 10

9. Gülüstan müqaviləsi ilə çar Rusiya tərəfindən Qarabağ xanlığının işğalının rəsmiləşdirilməsi

1903-cü il 30 iyul tarixində “Boston Evening Transcript” qəzetində “Persiyanı kim idarə edir?” başlıqlı məqalədə Gülüstan müqaviləsi barədə məlumat verilir. Həmin məqalədə belə qeyd edilir: “1813-cü il Gülüstan (məqalədə - Culistan – G.N.) müqaviləsi ilə Persiya Rusiyaya Dağıstanı, Şirvanı və Şuşanı güzəştə getdi, eyni zamanda Gürcüstan və Qafqazın digər əraziləri üzərində olan bütün iddialarından imtina etdi.” Eyni məlumat dövrün digər qəzetlərində də dərc edilmişdir.⁴⁵

⁴⁵ **Seek control of Persia. Russia and England Engaged in a Great Game of Diplomacy.** The Anaconda Standard. Anaconda, Montana. Tuesday, August 25, 1903, p. 10; **Russia is Steadily Aggressive.** Nashville Banner. Nashville, Tennessee. Monday, September 28, 1903, p.1.

X Məqalə⁴⁶

THE UNREST IN THE CAUCASUS. *

A Russian correspondent of the "Times" writes that the Tartars in Transcaucasia have manifested for some time past symptoms of discontent. Shortly after the arrival in the province of the present Governor they complained of the hard conditions of their life and began to negotiate with the Persian Consul in Elisavetpol with a view of emigrating to Persia. The Governor ordered the arrest of several rich Tartars living in the town, on the pretext that they were agitators. Some bought themselves free, others, who were not so fortunate in guessing the Governor's wishes, were imprisoned for a year and then expelled from the country. On the outbreak of the Armenian disturbances the Governor requested that the exiles might be permitted to return, and personally promised to supply Tartars with weapons if they would attack the Armenians. The Tartars refused, and the Governor stationed soldiers in front of the houses of Tartars in Shusha with orders to permit no one to go out. The siege lasted ten days, and about 100 persons perished of hunger. The Armenians in Elisavetpol assembled to demand of the Archimandrite that he should urge the Catholics to appeal to the Tsar. On being assured that the appeal had already been made, the crowd began to disperse, when suddenly the Governor appeared and ordered the troops to fire. Ten persons were killed and sixty seriously wounded. A number of arrests were made, almost exclusively amongst rich Armenians, who were able afterwards to buy themselves free.—On January 18 at nine o'clock in the morning revolver shots were fired by three persons at the chief of police in Kars. One of the assailants was wounded and caught; the others made their escape. The chief of police himself was unhurt, but an official accompanying him was seriously wounded.

⁴⁶ The unrest in the Caucasus. The Guardian. London, Greater London, England. Monday, February 08, 1904, p. 10

10. Qafqazda iğtişaşlar və Şuşa şəhərində vəziyyət

“Qafqazda iğtişaşlar” adlı məqalə Şuşa tarixi ilə bağlı maraqlı nüanslara şahidlik edir. Belə ki, 1904-cü ilin fevralın 8-də Londonda “Guardian” qəzetində çap olunan bu məqalədə çar hökumətinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi sürgünlər və həbslərdən bəhs edilərkən Şuşa şəhərindən nümunə gətirilir:

“Tayms” qəzetinin bir rus müxbiri yazır ki, Transqafqazda müəyyən müddətdir ki, tatarların keçmiş narazılıq əlamətləri özünü büruzə verir. Hazırkı qubernatorun əyalətə çatmasından qısa müddət sonra onlar həyatlarındakı ağır şərtlərdən şikayətləndilər və Persiyaya (Qacarlar dövlətinə - G.N.) mühacirət etmək məqsədi ilə Yelizavetpoldakı (Gəncədəki – G.N.) Persiya konsulluğu ilə danışıqlara başladılar. Qubernator şəhərdəki bir sıra varlı tatarları həbs etməklə bağlı göstəriş verdi, bəhanə kimi isə onların təşviqatçı olmasını göstərdi. Bəziləri azadlığa çıxmaq üçün ödəniş etdi, qubernatorun arzularını təxmin edə bilməyən digərlərinin isə bəxti o qədər də gətirmədi. Bir illiyinə həbs edilərək ölkədən sürgün edildilər. Erməni iğtişaşları başlayanda Qubernator təklif etdi ki, sürgün edilənlərə geri qayıtmağa icazə verilsin və tatarlar ermənilərə hücum edərdisə onları silahlarla da təmin etməyə şəxsən vəd verirdi. Tatarlar bunu rədd etdi və Qubernator Şuşada tatarların evləri önündə əsgərlər yerləşdirərək göstəriş verdi ki, heç kimə çölə çıxmağa icazə verilməsin. Mühasirə 10 günlərlə davam etdi və təxminən 100 nəfər aclıqdan öldü.”⁴⁷

⁴⁷ **The unrest in the Caucasus.** The Guardian. London, Greater London, England. Monday, February 08, 1904, p. 10

XI Məqalə

RUSSIAN OFFICIAL KILLED.

SHUSHA, Russia, Dec. 28.—Police Chief Sakaroff was killed on the main street here this morning.

11. Şuşada çar məmurunun öldürülməsi

28 dekabr, 1904-cü il tarixində Vaşinqtonda Takomada çapdan çıxan “The Tacoma Daily News” adlı qəzetdəki “**Rus rəsmisi öldürüldü**” adlı məqalədə⁴⁸ Şuşa şəhərində polis rəisi Saxarovun səhər vaxtı Şuşanın əsas küçəsində öldürülməsi barədə məlumat verilir.

⁴⁸ **Russian official was killed.** The Tacoma Daily News. Tacoma, Washington. Wednesday, December 28, 1904, p. 1

XII Məqalə⁴⁹

DISORDERS IN THE CAUCASUS.

The "Peterburgskiya Viedomosti" publishes some details received by mail of the state of affairs prevailing in the government of Elisavetpol, in the Caucasus. Persons arriving at Shusha report having been subject to attacks by unknown men while on the way, Armenians being the chief sufferers. On complaints being made to the Tartar police master that official invariably replied that not he is responsible, but the district headman. The whole of the administrative authorities in Shusha, with the exception of the headman, are Tartars, whose acts defy description. Trade is at a complete standstill in the town. Advices from Dzhibraila, in the government of Elisavetpol, show that large parties of armed Azerbaijan Tartars and Kurds are entering Russian territory to commit depredations. The Cossack posts are too small and do not even possess enough cartridges to offer an effective resistance to the passage of the robber bands.

⁴⁹ **Disorders in the Caucasus.** The Guardian. London, Greater London, England. Monday, August 07, 1905, p. 5

12. Qafqazda qarışıqlıq

7 avqust, 1905-ci il tarixində Londonda çapdan çıxan “Guardian” qəzetində “Qafqazda qarışıqlıq” adlı məqalə öz əksini tapmışdır. Bu məqalənin yeganə müsbət cəhəti Şuşada inzibati idarəçilik səlahiyyətlərinin tamamilə Azərbaycan türklərində olması ilə bağlıdır desək, yanılmarıq. Digər məsələlərdə isə Yelizavetpol adlandırılan Gəncə hökumətində əslində məxsus olduğu Azərbaycan türkləri tərəfindən guya “Rusiya ərazilərinin yağma edilməsi”, “ermənilərin daha çox əziyyət çəkməsi” kimi fikirlər absurddur. Bu məlumatın mənbəyi isə “Peterburqskaya Vedomosti”dir. Əslində bu məqalədəki məlumatı 1905-ci ildə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində, xüsusilə də Şuşada çar hökumətinə qarşı bir oyanış kimi şərh etmək də olar. Qəzetdə yazılır ki, kəzak postları o qədər kiçik idi ki, onlara qarşı müqavimət göstərə bilmirdi.

XIII Məqalə⁵⁰

50 KILLED IN REVOLT.

**Anarchy Reigns at Baku, Caucasia.
Mob Obtains Arms.**

St. Petersburg, Sept. 5.—Dispatches received by the ministry of the interior estimate that 50 persons were killed during the fighting at Baku, Caucasia, Sept. 2, with a relatively large number of wounded, the majority of whom are Tartars. Private dispatches report that corpses are lying about the streets and that incendiary fires have already destroyed 151 buildings and are in progress. Both factions, after the former disorders, supplied themselves fully with arms and they are now almost as well equipped for street fighting as the troops.

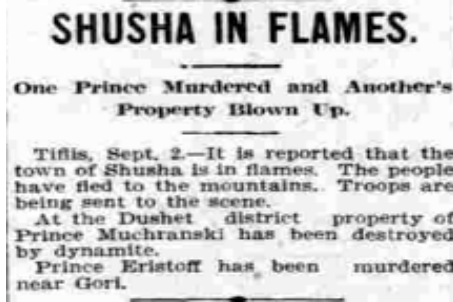
The situation not only at Baku but also throughout the Caucasus has been exceedingly tense for weeks. The disorders at Shusha had just ceased when the street car strike at Baku furnished the occasion for another outbreak.

⁵⁰ **50 killed in revolt.** The Daily Times. New Philadelphia, Ohio. Tuesday, September 05, 1905, p.1

13. Şuşada çar hökumətinə qarşı mübarizə

1905-ci il sentyabrın 5-də ABŞ-ın Ohayo ştatında çapdan çıxan “The Daily Times” qəzetindəki “Qiyamda 50 nəfər öldürüldü” başlıqlı məqalədə əsasən Bakıda hökumət əleyhinə baş verən hadisələrə işıq tutulur. Bakıda baş verən döyüşlər zamanı 50 nəfərin öldürülməsi qeyd olunur. 2 sentyabr tarixində baş verən bu hadisə zamanı çoxlu sayda yaralananların olması, onların da çoxunun Azərbaycan türkləri (mənbədə tatarlar – G.N.) olması qeyd olunur. Verilən xüsusi depeşalara görə Bakıda 151 tikili dağıdılmışdır. Bakı ilə yanaşı Şuşada da bu cür toqquşmaların olmasına da mənbədə diqqət çəkilir və bir cümlə ilə belə qeyd olunur: “Şuşada iğtişaşlar yenicə dayandırılmışdı ki, Bakıda tramvayların tətili yeni narazılıqlara şərait yaratdı”.

XIV Məqalə

14. Şuşa alovlar içərisindədir

Kansaz ştatının mərkəzi Topekada 1892-1980-ci illərdə çapdan çıxan "The Topeka state journal"ın 1905-ci il buraxılışında "**Şuşa alovlar içərisindədir**" adlı məqalədə⁵¹Şuşanın yandırılmasından, əhalinin qaçaraq dağlara pənah aparmasından bəhs edilir:

"Bir Şahzadə öldürülüb və bir başqasının da mülkü partladılıb. [Əlaqəli mətbuatdan götürülmüş teleqram]

Tiflis, Qafqaz, 2 sentyabr. Xəbər verilir ki, Şuşa şəhəri alovlar içərisindədir. Camaat dağlara qaçmışdır. Qoşunlar hadisə yerinə göndərilib. Düşet rayonunda Şahzadə Muçranskinin mülki dinamitlə dağıdılmışdır. Şahzadə Eristov Qori yaxınlığında öldürülmüşdür." Bu məlumat fərqli başlıqlarla digər qərb mətbu orqanlarında da yayımlanıb.⁵²

⁵¹ **Shusha is in flames.** One Prince Murdered and Another's Property Blown Up. // The Topeka state journal, September 2, 1905, p. 1

⁵² **Prince slain in Caucasus.** The New York Times. New York, New York, Sunday, September 03, 1905, p. 5; **A town in flames.** The Philadelphia Inquire, Philadelphia, Pennsylvania, Sunday, September 03, 1905, p.2; **More**

XV Məqalə

TOWN IS BOMBARDED.

St. Petersburg, Feb. 1.—It is reported that artillery bombarded the town of Salugordon because the inhabitants refused to submit to the revolutionists.

In the Causasus mobs are plundering Kutais, Shusha and Elizabeth-pol.

Mussulmans and Armenians are fighting fiercely.

The troops are powerless and have asked for reinforcements.

GENERAL IS ASSASSINATED.

15. Şəhər bombardman edilir

1901-1931-ci illərdə gündəlik olaraq Texasda çap edilən “El Paso Herald” adlı qəzetdə 1906-cı ildə Qafqazda gedən erməni-müsəlman davasından bəhs edən maraqlı bir yazı diqqəti cəlb edir. “**Şəhər bombardman edilir**” adlı məqalədə⁵³ Şuşa barədə də məlumat verilir:

“Sankt Peterburq, 1 fevral. – Məlumat verilir ki, artilleriya sakinləri inqilabçılara təslim olmaqdan imtina edən Salugordon şəhərini bombardman edir.

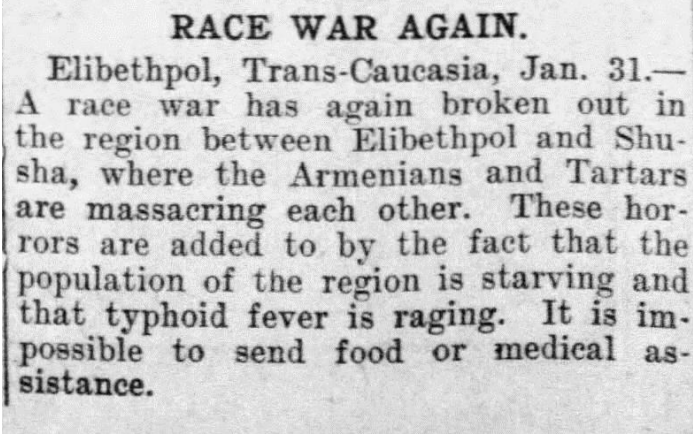
Qafqazda dəstələr Kutais, Şuşa və Yelizavetpolu (Gəncəni – G.N.) talan edirlər.

Müsəlmanlar və ermənilər şiddətlə döyüşürlər. Qoşunlar gücsüzdür və [əlavə qüvvələrlə] gücləndirilməsini xahiş etmişlər. General qətlə yetirilib.”

trouble in Caucasus region. The Akron Beacon Journal. Akron, Ohio, Saturday, September 02, 1905, p. 1 və b.

⁵³ El Paso Herald. El Paso, Texas. Thursday, February 01, 1906, p. 1

XVI Məqalə

16. Şuşada ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımların səbəb olduğu aclıq və xəstəlik

Montanada 1895-1921-ci illərdə çapdan çıxan “Great Falls” qəzetinin 1906-cı il buraxılışında “Yenidən irqçi müharibə” adlı məqalə⁵⁴ diqqəti cəlb edir.

Bu məqalədə Şuşada, Gəncədə baş verən qırğınlardan bəhs edilir:

“Yelizavetpol⁵⁵ (Gəncə - G.N.), Transqafqaz, 31 yanvar. Ermənilərin və Tartarların (tatarların, yeni türklərin – G.N.) bir-birini qırdığı Yelizavetpol və Şuşa arasındakı vilayətdə yenidən irqçi müharibə baş verdi. Bu dəhşətlərə vilayətin əhalisinin aclıqdan ölməsi və tif xəstəliyinin tüğyan etməsi də əlavə olunur. Ərzaq və ya tibbi yardım göndərmək mümkün deyil.”

⁵⁴ Great Falls Tribune. Great Falls, Montana. Thursday, February 01, 1906, p. 1

⁵⁵ Məqalədə *Elibethpol* formasında qeyd edilib.

XVII Məqalə ⁵⁶

**SERIOUS TROUBLE
IN THE CAUCASUS**

**The Warring Factions Resume
Hostilities on a Large Scale.**

A TOWN IN FLAMES.

**Armenians and Tartars Are Engaged
in a Deadly Warfare and Russian
Troops Have Been Despatched
to the Scene of the Trouble.**

St. Petersburg, July 31.—As anticipated in these despatches July 29 the triangular truce between Armenians, Tartars and the Russian troops before Shusha was of the briefest nature. The display of white flags and the naming of representatives of the warring factions to arrange a lasting peace was but a prelude to the resumption of hostilities yesterday upon a larger and bloodier scale. The fighting is not only in full progress at Shusha itself, a town of 30,000 people (180 miles to the southeast of Tiflis), the Tartar quarter of which apparently is in flames, but it has spread to the surrounding country. There the Tartar population has risen and is striving to overwhelm the Armenians and the Russian troops. General Zoloschakov, in command of the Russian forces, has appealed urgently for reinforcements. A battalion of riflemen at Yelisavetpol, the nearest point where there are soldiers, already has been despatched to the scene.

It is worthy of note that the Russians, who in the disorders of last year were accused of protecting the Tartars from Armenian attack, are now themselves hard pressed by the Mohammedan hordes.

MANY VILLAGES ATTACKED.

⁵⁶ **Serious trouble in the caucasus.** The News-Journal. Lancaster, Pennsylvania, Tuesday, July 31, 1906, p. 1

17. Qafqazda ciddi narahatlıq

Pensilvaniyanın Lankaster şəhərində çapdan çıxmış “The News-Journal” adlı mətbu orqanında “Qafqazda ciddi narahatlıq. Döyüşən qruplaşmalar geniş miqyasda hərbi fəaliyyəti davam etdirir” başlıqlı bir məqalədə 1905-ci il iyul ayının sonlarında Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərində - ermənilər tərəfindən Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımları barədə maraqlı məlumatlar verilir.

Alovlar içərisində olan bir şəhərdə – Şuşada ermənilər və tatarlar (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur – G.N.) ölümcül müharibə aparırlar və problemlər olan yerə isə rus qoşunları göndərilmişdir.

Sankt-Peterburq, 31 iyul. – 29 iyuldan bu depeşalardan da gözlənilirdiyi kimi ermənilər, tatarlar və rus qoşunları arasında Şuşadakı üçtərəfli sülh qısa müddətli oldu. Ağ bayraqların nümayişi və davamlı sülhün bərqərar olması üçün döyüşən qruplaşmaların nümayəndələrinin təyin edilməsi dünən daha geniş və daha qanlı ölçüdə ədavətin yenidən başlanmasının başlanğıcı oldu. 30.000 nəfər əhalisi olan, göründüyü kimi tatar məhəllələri alovlar içərisində olan Şuşa şəhərinin sadəcə özündə (Tiflisdən 180 mil cənub-şərqə) tam təşəkküldə döyüşlər getmirdi, həm də ətrafa yayılırdı. Tatar əhali ayağa qalxmışdı, erməni və rus qoşunlarını üstələməyə çalışırdı. Rus qoşunlarının komandanı general Zoloşşakov təcili olaraq əlavə qüvvə istəmişdi. Hadisə yerinə - əsgərlər olan ən yaxın məntəqəyə artıq Yelizavetpoldakı atıcılardan ibarət bir batalyon göndərilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ötənlik iğtişaşlarda tatarları erməni hücumlarından müdafiə etməkdə təqsirləndirilən ruslar, indi özləri Məhəmmədi qoşunları tərəfindən sıxışdırıldı.”

XVIII Məqalə

**THE CAUCASUS.
MORE RACIAL CONFLICTS.**

It is reported from Tartar sources that in the Sangesur district five Tartar villages have been pillaged and destroyed by Armenians. A section of the Batoum line is in the hands of the revolutionaries. Suram Pass is occupied by troops.

18. 1906-cı ildə Zəngəzurda erməni vəhşilikləri

Londonda çapdan çıxan "The Times" qəzetində "Daha çox irqçi münaqişələr" adlı məqalədə Zəngəzur ilə bağlı belə bir məlumat öz əksini tapmışdır: "Zəngəzur (mənbədə - Sangesur – G.N.) rayonunun 5 tatar kəndi ermənilər tərəfindən talan edilmiş və dağıdılmışdır. Batum xəttinin bir hissəsi inqilabçıların əlindədir. Suram keçidi qoşunlar tərəfindən işğal edilib".⁵⁷

⁵⁷ **The Caucasus. More Racial conflicts.** The Times. London, Greater London, England. Monday, January 15, 1906, p.5

XIX Məqalə⁵⁸

REBELS IN THE CAUCASUS.

THE WORK OF PACIFICATION.

Count Voronzoff Dashkoff, Governor General of the Caucasus, telegraphing from Tiflis to the Emperor under Tuesday's date, says:—"The inhabitants of Surgety have renewed their oath of fidelity. The force sent to Elizabetpol has cleared the Shusha-Jewlach road and reprovisioned Shusha, and has apparently succeeded in reconciling the conflicting nationalities in that region. A column has been despatched with a similar purpose to the Sargessur district.

A telegram to the capital from Baku states that the dock strike there continues. Out of fifty-five kerosene works, only fifteen are in operation. The owners of several factories have combined to carry on work at one establishment.

Count Witte has telegraphed to the Governors in European Russia requesting them to take vigorous measures for expediting the completion and publication of the electoral lists. As soon as the Minister of the Interior has been informed of their publication the date of the convocation of the provincial electoral assemblies will be fixed. It will depend on this date at what time the elections in urban and rural districts are to be held.

The "Times" correspondent at St. Petersburg states that the "Slovo's" Sevastopol correspondent reports further disaffection in the Black Sea Fleet. Several officers have been arrested and others have been transferred for openly demanding a public trial for Lieutenant Schmidt. Near Moscow a whole village has been wrecked as a punishment for felling private timber.

⁵⁸ **Rebels in the Caucasus.** The Guardian. London, Greater London, England. Saturday, February 10, 1906, p. 9

19. Qafqazda üsyanlar

Londonda çapdan çıxan “The Guardian” qəzetinin 1906-cı il 10 fevral tarixli sayında “Qafqazda üsyanlar” başlıqlı məqalədə⁵⁹ Qafqazın General Qubernatoru Qraf Varantsov Daşkovun Tiflisdən imperatora ünvanladığı teleqramın mətni tərcümə edilərək dərc edilib. Həmin məqalədə Şuşa ilə bağlı belə qeyd olunurdu: “Yelizavetpola göndərilmiş qüvvə Şuşa-Yevlax yolunu təmizləmişdir və Şuşada nəzarəti bərpa etmişdir və görünür ki, bu bölgədə münaqişə edən millətləri barışdırmağa nail olmuşdur. Eyni məqsədlə Zəngəzur rayonuna da (mənbədə Sargessur – G.N.) bir kolon göndərilmişdir.”

⁵⁹ **Rebels in the Caucasus.** The Guardian. London, Greater London, England. Saturday, February 10, 1906, p. 9

XX Məqalə⁶⁰

**VAIN ATTEMPT TO
AID THE STARVING
MOHAMMEDANS**

Authorities Make Repeated Attempts to get Convoy of Provisions to the Starving Mohammedans of Shusha but Every Effort is Vain.

Armenians Hold Mountain Passes. Whole District Harassed by Armenians. Terrible Atrocities. Women and Children Given no Quarter.

By Associated Press.

Elizabeth, Pol, Trans' Caucasia, Jan. 20.—The Courier from Agdam describes the repeated attempts made by the authorities to get a convoy of provisions to the starving and beleaguered Mohammedans of Shusha, Trans Caucasia. The convoy set out three times with a strong escort of troops, Mohammedan volunteers and auxiliaries, but was intercepted by the Armenians holding the mountain passes.

The whole district around Agdam is harassed by the Armenians and others who are perpetrating the most horrible atrocities, not giving any quarter to the wounded or to women or children. The Mohammedians are greatly enraged at the attack made on the celebrated shrine of Karaparim. After a savage conflict the Armenian attackers broke and fled, leaving 50 dead or wounded.

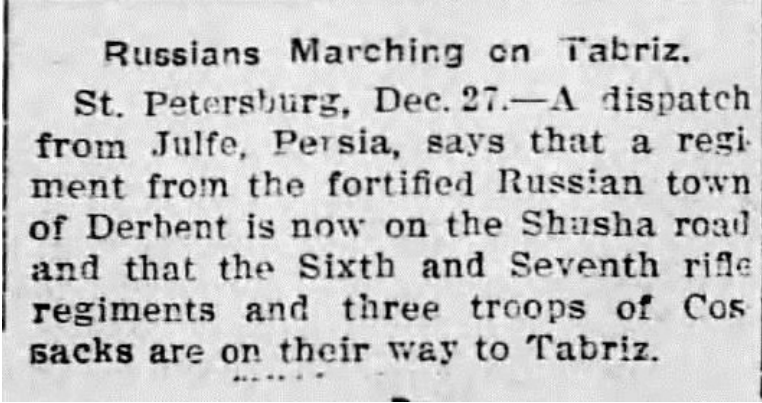
⁶⁰Vain attempt to Aid the Starving Muhammedans. The Charlotte News. Charlotte, North Carolina. Saturday, January 20, 1906, p.1

20. Şuşada türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımların səbəb olduğu aclıq və ermənilərin humanitar yardımları əngəlləmə siyasəti

Şimali Karolina ştatında 20 yanvar, 1906-cı ildə dərc olunan "The Charlotte News" qəzetində Şuşada ermənilərin törətdiyi soyqırımları, dinc əhaliyə aman verilməməsi, hətta göstərilən humanitar yardımlara da əngəl törətmələrinə dair maraqlı bir məlumat yer alır. Həmin məqalədə belə qeyd olunur: **"Hökumət Şuşanın ac müsəlmanlarına ərzaq çatdırmaq üçün dəfələrlə cəhd edir, lakin bütün cəhdlər əbəsdir. Ermənilər dağ keçidlərini tutublar. Bütün bölgə ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalır. Dəhşətli vəhşiliklər. Qadınlara və uşaqlara aman verilmir.** Yelizavetpol (Gəncə - G.N.), Zaqafqaziya, 20 yanvar – Ağdamdan olan kuryer Şuşanın ac və mühasirəyə alınmış müsəlmanlarına ərzaq karvanını çatdırmaq üçün dəfələrlə etdiyi cəhdləri təsvir edir. Karvan qoşunların güclü dəstəyi ilə, müsəlman könüllülər və köməkçilərlə 3 dəfə yola çıxsa da, dağ keçidlərini tutan ermənilər tərəfindən qarşısı alınmışdır. Ağdam ətrafında bütün rayon ən dəhşətli vəhşiliklər törədən, yaralılara, qadınlara, uşaqlara aman verməyən ermənilər və digərləri tərəfindən təcavüzə məruz qaldı. Müsəlmanlar məşhur Qarapirim ziyarətgahına edilən hücumdan çox hiddətləniblər. Şiddətli qarşıdurmadan sonra hücum edən ermənilər 50 ölü və ya yaralısını qoyub qaçdılar." Bu məlumat ABŞ-da nəşr olunan digər qəzetlərdə də çap olunmuşdur.⁶¹

⁶¹ **Starvation in Shusha. Armenians block efforts to get food to Mohammedans.** The Philadelphia Inquirer. Philadelphia, Pennsylvania. Sunday, January 21, 1906, p.49; **Mohammedans Starving.** The Washington Post. Washington, District of Columbia. Sunday, January 21, 1906, p.5; **Armenians give no quarter.** The New York Times. New York, New York. Sunday, January 21, 1906, p.4

XXI Məqalə

21. Rusların 1911-ci ildə Təbrizə yürüşü Şuşadan keçir

28 dekabr, 1911-ci il tarixində Pensilvaniya ştatının Potter dairəsinin Kundersport rayonunda çapdan çıxan "The Potter Enterprise" adlı qəzetdəki "Ruslar Təbrizə yürüş edir" adlı məqalədə Şuşa şəhərinin də adı xatırlanır. Həmin məqalədə belə qeyd olunur: "Culfadan, Persiyadan gələn depeşada deyilir ki, möhkəmləndirilmiş rus şəhəri (əslində tarixi Azərbaycan şəhəri – G.N.) Dərbənddən olan alay hazırda Şuşa yolundadır və 6-7-ci atıcı alay və kazakların 3 dəstəsi Təbriz yolundadır."⁶² Bu məlumata ABŞ-ın Missuri ştatında çap olunan "St. Louis Globe-Democrat" qəzetində də rast gəlirik.⁶³

⁶² **Russians Marching on Tabriz.** The Potter Enterprise. Coudersport, Pennsylvania. Thursday, December 28, 1911, p. 7

⁶³ **Shuster Ready to Greet Successor.** St. Louis Globe-Democrat. St. Louis, Missouri. Wednesday, December 27, 1911, p. 2

XXII Məqalə⁶⁴

Turks Win in Caucasus.

Constantinople, June 23, via wireless to Berlin and London, June 24, 8:30 a. m.—Another Turkish success in the Caucasus is reported in an official statement issued tonight at the war office. It says:

“On the afternoon of the 23d on the Caucasian front in the direction of Olti after bitter fighting, the Turks captured 2,900 metres (about 1 3-4 miles) on the Karabagh heights in the district of Kaleboghazi. The enemy fled eastward. The Turks took several hundred cases of munitions and a quantity of war material.”

The Karabagh district of Trans-Caucasia lies between the Kur and Aras rivers in Yelizavetpol. The chief town is Shusha.

⁶⁴ **Turks Win in Caucasus.** The Charlotte News. Charlotte, North Carolina. Thursday, June 24, 1915, p. 13

22. Türklər Qafqazda qalib gəlir

Şimali Karolina ştatında Şarlotte şəhərində çap olunan “The Charlotte News” adlı qəzetdə 1915-ci ildə birinci dünya müharibəsinin gedişində Osmanlı imperiyasının Qafqaz cəbhəsində qazandığı uğurlardan bəhs edən 1915-ci il iyun ayının 24-də “Türklər Qafqazda qalib gəlir” adlı məqalə dərc edilmişdir. Bu məqalədə belə qeyd olunur: “24 iyun səhər saat 8:30-da Türklərin Qafqazda daha bir uğuru barədə dünən axşam hərbi ofisdən yayılan rəsmi bəyanat barədə məlumat verilir. Orada deyilir: “23-ü gecə yarısı Qafqaz cəbhəsində Olti istiqamətində gecə yarısı şiddətli döyüşlərdən sonra türklər Qarabağ yüksəkliklərində, Qalaboğazı rayonunda 2900 metr ərazi ələ keçirmişdilər. Düşmən şərqə doğru qaçdı. Türklər bir neçə yüz qutu döyüş sursatı və böyük miqdarda hərbi texnika ələ keçirdilər”. Zaqafqaziyanın Qarabağ bölgəsi Yelizavetpolda Kür və Araz çayları arasında uzanır. Əsas şəhəri Şuşadır.”⁶⁵

⁶⁵ **Turks Win in Caucasus.** The Charlotte News. Charlotte, North Carolina. Thursday, June 24, 1915, p. 13

MÜNDƏRİCAT

Şuşanın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin xalqa müraciəti	3
Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	11
Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	13
Şuşa ilinə dəyərli hədiyyə Ön söz	16
Giriş	25
Şuşa ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatında: 1827-1915-ci illərə aid qəzet materialları əsasında	27

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası
Ünvan: AZ-1000 Bakı ş., Xaqani küç. 57;
E-mail: contact@anl.az;
URL: www.millikitabxana.az
Çapa imzalanmışdır: 11.11.2022
Sifariş: № 51
Tirajı: 150
Pulsuz

Mətbəenin direktoru: *Elman Qasimov*
Dizayner: *Mətanət Əliyızı*

Formatı 60x84 1/16. Həcmi 5,25 ç.v. Sifariş №49

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrifiya müəssisəsi
Tel.: (012) 493 51 92, (050; 055; 070) 344 76 01
e-mail: zerdabi_em@mail.ru